

1912 ОНЫ ХОВДЫН БАЙЛДААНЫ ТУХАЙ

Б.БАТСҮРЭН

Товч агуулга. Үндэсний хувьсгалын гол зорилго Монголын төрийн тусгаар тогтнолыг сэргээн мандуулах үйл хэргийг гардан зохион байгуулах түр засгийн газрын үүргийг гүйцэтгэгч Халхын Хүрээний бүх хэргийг түр ерөнхийлөн шийтгэх газар (ХХБХТЕШГ)-аас цагаагчин гахай жилийн өвлийн тэргүүн сарын арван нэгэнд (1911.12.1) одоо хуучин журмаар өөрсдөөн улс болон шинэ төр байгуулан тогтоохоо зарласан билээ. Тусгаар тогтнолоо хамгаалахын төлөө бүхий л арга зам, хүч хэрэгсэл ашиглан тэмцэх шаардлага монголчуудын өмнө тулгарч түүнийг хэрхэн шийдвэрлэж ирсэн түүхийн нэг гэрч бол Ховд хотыг 1912 оны 8-р сарын 20-нд чөлөөлсөн байлдаан юм. Тус өгүүлэлд энэ тухай асуудлыг сэдэвчлэн, тодорхой үе шатуудад хувааж, монголчууд улс төр-цэргийн арга хэрэглэж, харийнхны гараас Ховдын хязгаар, Ховд хотыг яаж чөлөөлсөн түүхийг өгүүлэхийг зорьжээ. Тухайн асуудалд холбогдуулан зохиогч өөрийн зүгээс зарим нэг цоо шинэ санал дэвшүүлж, холбогдох баримт мэдээгээр нотлохыг оролдов.

Түлхүүр үг. *Ховдын хязгаар, дайчилгаа, цэргийн тоо хүн хүч, буу зэвсэг, хангалт*

Тулгар төрийг дахин нээн тусгаар улсаа сэргээн мандуулсны хойно цэрэг зэвсгийн хүч хэрэглэн хот суурин чөлөөлсөн тулалдааны нэг нь Ховдын байлдаан юм.

I

Шинэ үеийн монгол, манж, орос, хятад зэрэг хэлээрх түүх сурвалжид Ховдын хязгаар гэж нэрлэх болсон бүс нутаг XVI-XVII зууны үед Халхын баруунгарт багтаж, хөрш Оросын түүхийн баримт бичгүүдэд Алтан хааны улс гэж тэмдэглэгдэж явсан түүхтэй. 1616-1617 оны баримтаар, Гэрсэнзийн ахмад хөвгүүн Ашихай, Ашихайн дэд хүү Түмэндарын үр сад болох Алтан хаад Хэмчиг (Камчига/Кемчиг) голын хөндий болон Увс (Упса) нуур орчим нутагладаг байжээ.¹ Нэгэн үе Халхын Алтан хааны хүч чадал, эрх мэдэл эрс нэмэгдэж газар нутаг нь

¹ Гонгор, Д. *Халх товчоон*. I. УБ, 1970, 196, 199; Фишер I.Э. *Сибирская история съ самого открытiя Сибири до завоеванiя сей земли российскимъ оруженiемъ*. СПб, 1774, 264; *Русско-монгольские отношения 1607-1636*. Сборник документов. Сост. Л.М.Гатауллиной, М.И.Гольман, Г.И.Слесарчук. Отв. ред. И.Я.Златкин, Н.В.Устюгов. М, 1959, 58, 61.

ихэд тэлж Алтайн нуруунаас нэлээд алсуур баруун хил нь өнгөрч байв. Тухайлбал, XVI зууны дал-наяд оны заагаас XVII зууны гуч-дөчөөд оны хооронд жар-далаад жилийн хугацаанд Алтан хааны баруун хил Ховог Сайр хүрч байсныг тэр үеийн Оросын баримт гэрчилж байна. Хожим Ойрадын үндсэн нутаг болсон. 1640 оны зун Баатар хунтайжтай уулзсан Оросын Тобольск хотын элч, контайш Мунгалын (Монголын) хил Кибоксар (Ховог Сайр) гэдэг газар хот байгуулж газар хагалж суухаар шийдсэн тухай мэдээлж байгаа бол Баатар хунтайжийн хот бариулж байсан Ховог Сайр гэдэг газар Монголын хилд их ойрхон нутаг болохыг бусад баримтууд гэрчилж байна.²

Үүнээс үзвэл хожмын нэршлээр Ховдын хязгаар гэгдэх болсон бүс нутаг лав XVI-XVII зууны үеэс Халх Монголын мэдлийн, эрх ашгийнх нь бүс нутаг байсаар иржээ. Тиймээс сэргэн мандсан Монгол улс хөрөнгө санхүү буурай, хүч тамир гүйцэд сууж амжаагүй байсан хэдий ч Ховдын бүс нутаг, цаашлаад түүний салшгүй бүрэлдэхүүн хэсэг байсаар ирсэн Алтайн хязгаарыг* өөрийн мэдэлд буцааж авахын төлөө тэмцэж эхэлжээ.

Монгол цэрэг Ховдыг эзлэн авах нь Алтай, Шинжаан (Синьцзян)-д шууд аюул учруулж³, тухайн бүс нутаг дахь Нийслэл Хүрээний Засгийн газрын эрх мэдэл улам батжих төдийгүй залгаа нутгуудад Монголын нөлөө бүрмөсөн тогтох боломж нээгдэнэ гэсэн үг.

Тиймээс Ховд хотын төлөө угтаа уг бүс нутгийн төлөө Манж түүнийг залгамжлахыг туйлаас хүсэгч Дундад иргэн улстай зэвсэг зөрүүлэх нь бараг зайлшгүй учирч тохиолдох үйл явдал байсан гэхэд хэтрүүлэг болохгүй.

Зөвлөлдөж бодлого хийж, газар орныг ариун цэвэр болгож түвшитгэх үйл ажиллагаа: Баруун хязгаарын газар орны сэжиглэлтэй түгшүүртэй байдал

² Златкин, И.Я. *История Джунгарского ханства 1635-1758*. Изд. второе. М, 1983, 109; *Русско-монгольские отношения 1636-1654*. Сборник документов. Сост. М.И.Гольман, Г.И.Слесарчук. Отв. ред. И.Я.Златкин, Н.В.Устюгов. М, 1974, 151.

* Ховдын хязгаараас Алтайн хязгаарыг тасалж байгуулах нөхцлийг Оросын судлаач В.А.Моисеевын үзэхээр, тус нутагт олноор ирж суурьших болсон хасагууд үүсгэж бий болгожээ. Тэд Манж Чин улс, Хаант Оросын хооронд байнга нүүх эсвэл нутгийн монголчуудтай бэлчээр усны маргаан өдөөх зэргээр байнга түвэг удах болсон гэдэг. Гэвч манж нар ч гэсэн алс хол орших монголчуудын нутагт хасагуудыг олон тоогоор суурьшуулж өөрсдийн хараанд оруулж, монгол нутгаас бүрмөсөн тасдан авахыг эрмэлзжээ. Үнэхээр ч урианхай 7 хошуутай боловч хүн ам нь 600 өрх байсан, харин хасагууд 10-12 (11940) мянган өрх 70-80 мянган хүнтэй байсан гэж оросын архивын баримтуудад дурдаж байна. (Моисеев В.А. *Образование Алтайского округа в Китае в 1905-1906 гг.* и его положение накануне Синьхайской революции // *Алтайский вестник*. 2002. №2, 44-47). Тэгэхээр Алтайн хязгаар шинэ Монгол улсын мэдлээс тасрах шалтгаан – хасагууд, тэднийг ашигласан Манж, залгамжилсан ДИУ-ын төрийн бодлоготой шууд холбоотой.

³ Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011, 96.

1912 оны эхээр даамжрав. Ховд хотод Халхын хэрэг шийтгэх жасаанд суусан Магсаржав юлианы 1-р сарын 28(2.10)-ний шөнө Ховдоос гарч Нийслэл Хүрээг зорьжээ.⁴ Түүний бие хаврын дунд сарын шинэдээр (1912.3.19-28) Нийслэлд хүрэлцэн иржээ.⁵

Монгол улсын Засгийн газраас торгууд гүн Төмөржин, халх түшмэл Лхагва нарыг томилон гаргаж, баруун хязгаарын байдал дүрсийг хянан сурвалжилж лавлан мэдэж мэдээлэн мэдүүлэх ба бас харьяат хязгаарын олон монголчуудад цагийн байдал, засгийн бодлого зорилт зэргийг тайлбарлан ухуулах сэтгэл хүчнийг нэгтгэн хөдөлгөж Ховд хотод суугаа манж хятад сайд түшмэл цэргийн албаны хүмүүсийг хөөн зайлуулах хэргийг удирдуулахаар илгээв.

Томилсон түшмэдийг Манж-Хятадын тал 5-р сарын 27-нд шоронд хорьж эрүүдэн шүүж 7-р сарын 9-нд буудаж хороосон нь энхийн замаар асуудлыг шийдвэрлэх бололцоогүйг гэрчилж Монгол улсад дайн зарласан хэрэг болов.⁶

Түүний дээр хязгаар нутгийн “ойрадууд хятадуудыг үзэн яддаг хэрнээ Халхын язгууртнуудын төрийн хэргийн чадварт үл итгэх [ба] халхчууд биднийг муу л юманд уруу татна, сүүлд нь хятадууд биднийг хүйс тэмтрэх биз”⁷ гэсэн түгээмэл, амь бөх этгээд сэтгэлгээ, мөн “Зүүнгарыг манж нар устгаж мөхөөсөн тухай домоглон хэлэлцэж, түүнд халх нар буруутай гэж ойлгодог [ойрадууд] өөрсдийгөө Халхаас тусгай [тусгаар тогтносон] өөр улс байсан, Манжид дагаар орж эзлэгдсэнээс хойш нэг улсад багтаж байгаа, урьд Халх, Ойрад хоёр эн тэнцүү байсан гэж хэлэлцдэг”⁸ нийт ойрадуудын түүхэн дурсамж нэрмээс болж байв. Түүнчлэн, Ховдод бат суусаар байгаа хятадууд ойрадуудыг эс дагаваас цэрэглэж дайлна гэсэн айлгалт, сүрдүүлэг⁹ үүргээ гүйцэтгэсэн нь мэдээж.

Бүс нутгийн ноёд түшмэд, зарим ард иргэдийн сэжиглэнгүй, эргэлзсэн, үл итгэсэн нөхцөл байдал харин ч Ховдын манж сайдад завшаан болж Шинэ хязгаарын (Шинжаан/Синьцзян) Шар сүм, Гучэн, Манас, Үрүмч хотоос цэрэг

⁴ Монгол Улсын автономн хэмээх өөртөө эзэрхэн засах эрхт засгийн үеийн үнэнхүү явдал чухам байдал, чухал учрыг тэмдэглэсэн товч өгүүлэл хэмээх бичиг. УБ, 1992, 17; Нямдорж Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 33; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 59.

⁵ Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 61.

⁶ Монгол Улсын автономн хэмээх өөртөө эзэрхэн засах эрхт засгийн үеийн үнэнхүү явдал чухам байдал, чухал учрыг тэмдэглэсэн товч өгүүлэл хэмээх бичиг. УБ, 1992, 17; Жамсран Л. “Ховдыг чөлөөлсөн тухай хоёр баримт”. *Монголын түүх судлалын өгүүлүүд*. I. УБ, 2000, 121-122.

⁷ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 57, 64

⁸ Сүхбаатар На. *Баруун хязгаарын нийгэм улс төр хөгжлийн түүхэн тойм (XX зууны эхэн үеэс 1930-аад он)*. УБ, 2000, 20.

⁹ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 64.

зэвсэг үлэмжхэнийг татан ирүүлж сурган боловсруулах зэргээр ихэд сэргийлэн дайнд бэлтгэхэд таатай хөрс, ашигтай нөхцөл болж байлаа.¹⁰

Баруун хязгаарын цэрэг-улс төрийн нөхцөл байдлыг харгалзан үзсэн Нийслэл Хүрээний эрх баригчид эхний удаа Ховдын хязгаартай залгаа Засагт хан аймгийн хошуу ноён Гончигдамбыг олноо өргөгдсөний анхдугаар оны өвлийн сүүл сарын 30-нд (1912.2.18) Улиастай, Ховдын сайдаар томилжээ. Олноо өргөгдсөний хоёрдугаар оны цагаан сарын 15-нд (1912.3.3) нутагтаа ирсэн Гончигдамба Улиастай одохоос өмнө хошуутайгаа залгаа дүрвэд, баяд хошуудын ихэс дээдэстэй холбоо барьж улмаар юлианы 3-р сарын 6(19)-нд Содномжамцой, Түмэн гүн нарын нутгийн хэдэн ноёд түшмэлтэй өөрийн хүрээндээ уулзав¹¹.

Үр дүнд нь дүрвэд, баядын 6-10 хошуу* 3-р сарын 13(26)-нд Монголд дагаар орохыг шийдсэн гэдэг¹². Харамсалтай нь эдгээр хошууд улс төр болон бусад янз бүрийн шалтгааны улмаас гаргасан шийдвэрээ шууд ажил болгож чадалгүй байсаар дөнгөж 7-р сарын 9-нд Монголын хязгаарын сайд нараар дамжуулж Нийслэл Хүрээний эрх баригч нарт батлах бичгээ илгээсэн юм. Ингэж удсан явдал баяд, дүрвэдийн хошуудын эрх баригчдын дунд “Хүрээнд байгуулагдсан засгийн газартай хэрхэн харилцах, Ховдын хязгаарын цаашдын хувь заяа ямар байх талаар чуулган дарга, хошуу ноёдын дотор янз бүрийн үзэл баримтлал гарч [байсантай холбоотой ба ер нь] Ховд болон баруун хязгаарын байдал Хүрээний засгийн газрын бодож төлөвлөснөөс хүнд байсан юм.”¹³

Орон нутгийн дүрвэд баядын нөлөөтэй, хүн ам олонтой хошуудын эрх баригч нарын улс төрийн тааварлашгүй нөхцөл байдал, хааяа хааяа цухалзах нуугдмал ашиг сонирхол зэрэг нь Нийслэл Хүрээний эрх баригчдыг яаравчилж, тэднийг шахаж шаардах хэрэгтэй болсныг харуулав. Тиймээс Ховдын манж сайд

¹⁰ *Монгол Улсын автономн хэмээх өөртөө эзэрхэн засах эрхт засгийн үеийн үнэнхүү явдал чухам байдал, чухал учрыг тэмдэглэсэн товч өгүүлэл хэмээх бичиг.* УБ, 1992, 17; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма.* М, 1969, 64.

¹¹ Түмэнжаргал, Д. *Сайд Чин ачит бэйл Л.Гончигдамбын улс төрийн үйл ажиллагаа (1911-1921).* УБ, 2010, 34; Дашдаваа Ч., Цолмон С., Наранжаргал Д., Цогзолмаа Ц. *Из эпистолярного наследия В.Л.Котвича.* УБ, 2011, 173; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма.* М, 1969, 64.

* Зарим мэдээгээр эхлээд 6 хошуу ийн шийдсэн гэдэг. Нийт хязгаар нутгаар авч үзвэл эхний шатанд бараг гуравны нэг нь сэргэн мандсан Монгол улсыг дагахаар шийджээ. Ховдын хязгаарт “дүрвэд хоёр аймаг, Алтайн урианхайн 7 хошуу, торгууд, захчин, мянгад, өөлдийг оролцуулан хошуу 28, сум 77” (БНМАУ-ын түүх. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968, 190) байсан гэж үздэг.

¹² Нямдорж, Б. “Олноо Өргөгдсөн Монгол Улс Ховд, Алтайн хязгаарын олон хошуудыг дагуулсан нь”. *Studia Historica.* Том. XXXIII, fasc. 5. УБ, 2002, 60.

¹³ Сүхбаатар, На. *Баруун хязгаарын нийгэм улс төр хөгжлийн түүхэн тойм (XX зууны эхэн үеэс 1930-аад он).* УБ, 2000, 20, 19.

түшмэдийг дүрвэд лүгээ зөвлөлдөж бодлого хийж түргэлэн зайлуулж газар орныг ариун цэвэр болгож түвшитгэх ажилагааг түргэвчлэн явуулахын тулд баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайдаар Зоригт бэйс Наваанцэрэн, хавсруулж хэрэг шийтгэлцүүлэхээр Жалханз хутагт Дамдинбазар нарыг билгийн тооллын зуны дунд сарын шинийн нэгэн буюу юлианы 6-р сарын 3(16)-нд томилжээ. Туршлага, нэр хүнд, баяд, дүрвэд нарын дундах шашны нэр нөлөө, нутгийн залгаа байдал, газар орон, хүн ардтай нь төв Халхын ноёдыг бодвол илүү ойр дөт зэргийг харгалзаж ийм шийдвэр гаргажээ. Зарлиг гарах үеэр Жалханз хутагт өөрийн хошуунаас гарч Баядын нутгийг чиглэн хөдөлсөн цаг тохиожээ. Тэрээр зуны эхэн сарын 17-нд (1912.6.1) нутгаасаа мордож юлианы 6-р сарын 5(18)-нд Дэжээлин хийдэд (Увс, Хяргас сум) хүрэлцэн ирээд байхдаа зарлиг хүлээж авчээ. Удалгүй 6-р сарын 15(28)-нд араас нь Зоригт бэйс Наваанцэрэн баядад очсон юм.¹⁴ Хязгаарын асуудлыг зохицуулж цэрэг дайчилж Ховдыг дайлахад туслах ёстой сайдууд зуны дунд сарын 19 (1912.7.3)-ний орчим дэд да ван Түгээмэл нарын зэрэг хошуудыг дайрч, жанжин чин вангийн газар хүрч, Далай хан, Чин ван лугаа учирч олон хошуудын батлах бичгийг авах ба Ховдын манж нарыг бодлого хийж түргэлэн зайлуулах зэрэг хэргийг шаардан гүйцэтгэн шийтгүүлэхийг маш түргэвчлэн эрхлэх болов.¹⁵

Юуны өмнө хоёр сайд Улаангомд 7-р сарын 3-8-ны хооронд онц чуулган зарлан нутгийн эрх баригчдыг цуглуулж, хуралдав.¹⁶

Улаангомыг сонгосон нь санамсаргүй үйлдэл биш, Улаангом нь Халхад талтай нутгийн нөлөө бүхий том язгууртан ноён Содномжамцойн хошууны нутаг.¹⁷

¹⁴ Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 69; Нямдорж Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 74; Нямдорж Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 55, 58.

¹⁵ *Монголын төр, шашны нэрт зүтгэлтэн, Ерөнхий сайд Жалханз хутагт Ц.Дамдинбазар (Баримт, судалгаа)*. Эрхэлсэн Н.Хишигт. УБ, 2014, 39.

¹⁶ Нямдорж Б. “Р.Наваанцэрэн баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах хэрэгт хүчин зүтгэсэн нь”. *Олноо өргөгдсөн Монгол улсын ЦХБЗШЯ-ны дэд сайд, Ховд, Баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд Зоригт бэйл Р.Наваанцэрэн*. Эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүд. УБ, 2014, 29.

¹⁷ Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 71.

* 1912 оны 3-р сарын 6(19)-нд Гончигдамбатай уулзаад Улаангомд буцаж очсон дүрвэдийн чин ван Содномжамцойд тус хүрээний лам нар ихэрхэж “Чи Халхын газар одож, бидний улсыг хамаа (хэнд) өгвөө? Юунд халх мэт хувцас хэрэглэмой. Одоогийн отго, жинс, тамга гурвыг булаан авч тахил үйлдэн, мөн чиний биеийг эсвээс хөнгөлмуй, эсвээс байлмуй, жич өөр хүнээр ноён болгомуу” гэх зэргээр давшилж байжээ. Ардаа эзэнтэй, түлхээстэй хэрэг мэт харагдана. Бас Нацаг бэйс гэгчээс дүрвэд далай ханд бичсэн захидлын үгэнд “энэ Халхын сайд бэйсээс бидний дүрвэд нараар Ховдын манж нарыг үлдэн хөөлгөхөөр ирсэн нь лав бид нарыг хорлох санаа мөн буйзаа” гэх зэргээр үл итгэж, эсэргүүцэх санаагаа илэрхийлсэн байдаг. (Түмэнжаргал Д. “Дөрвөд,

Монгол төрөө дагахгүй, Манжийг халсан Хятадыг бараадна гэж сэтгэлдээ горьдож байсан* нь аргагүйдэн улс орноо дагах болов, эргэлзэж тээнэгэлзэж дундыг баримталж байсан нь сэтгэл шуударч, эхнээсээ Монголдоо итгэж дэмжиж¹⁸ байсан нь улам бат итгэлтэй болсон тус чуулганд орон нутгийн эрхтэн дархтангууд оролцсон явдал бүс нутгийг хамарсан улс төрийн талбарт сэргэн мандсан залуу Монголын төрийн төлөөлөгчид ялалт байгуулсан болохыг зарлан тунхагласан явдал болжээ.

Ингэж 1912 оны 3-р сарын 19-нд Засагт ханы Лу гүний хүрээнд дүрвэд, баядын Содножамцой нарын ноёд язгууртнуудтай Гончигдамба сайд уулзаж¹⁹ эхлүүлсэн улс төрийн урт удаан яриа хэлэлцээр, ятгалга үндсэндээ 7-р сарын 3-8-ны хооронд Улаангомд болсон онц чуулганаар дуусгавар болжээ гэж бас үзэж болно.

Сурвалжид энэ тухай “... тэдний улсын [ойрадуудын] эргэлзэн татгалзсан сэтгэл шулуудаж буруугаас зайлж, зөв дор хандлыг илэрхийлж, дүрвэд, урианхай, өөлд нийлсэн 20 илүү хошуу, үлгэрлэвээс тэжээсэн шувуу үүрэндээ ирэх мэт дагаар ирсэн” гэж цохон тэмдэглэжээ.²⁰

Бүс нутгийн төлөөх нийт 179-184 хоног үргэлжилсэн Монгол, Хятадын улс төрийн далдуур өрсөлдөөнд халхчууд ялалт байгуулав.

Халхаас өөр хэмээн сэтгэж, хахууль амлаж тал татан улсдаа нэгтгэж авах гэсэн Дундад иргэн улсын хүсэл, оролдлого, зүтгэл хичээл талаар болов.

“Баруун хязгаарыг тогтоох цэргийг дайчлах” ажиллагаа: Монголын Засгийн газар Наваанцэрэн, Дамдинбазар нарыг 1912 оны 6-р сарын 16-нд сайдаар томилж дүрвэд хоёр аймагт гол анхаарлаа хандуулахтай зэрэгцэн Ховдыг цэрэглэн байлдаж чөлөөлөхөөр шийдэж, арга хэмжээ авч эхлэв. Юуны өмнө дайчилгаа зохион байгуулахаар шийджээ. Тэр үед явагдсан цэргийн дайчилгааны онцлогоос хамаарч хоёр чиглэлд хуваан авч үзье.

Нийслэл Хүрээ, Халхын баруун хоёр аймаг. Олноо өргөгдсөний хоёрдугаар оны зуны дунд сарын шинийн 9-нд (1912.6.23) баруун хязгаарыг түвшитгэн тогтоох сайдад барга Дамдинсүрэн, халх Магсаржав нарыг томилж тус бүрт нь 25 цэрэг

баяд, торгууд, мянгад, өөлд, Алтай, Тагнын урианхай нарыг дагаар оруулахад Р.Наваанцэрэн, Л.Гончигдамба нарын гүйцэтгэсэн үүрэг”. *Олноо өргөгдсөн Монгол улсын ЦХБЗШЯ-ны дэд сайд, Ховд, Баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд Зоригт бэйл Р.Наваанцэрэн.* Эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүд. УБ, 2014, 35)

¹⁸ Сүхбаатар, На. *Баруун хязгаарын нийгэм улс төр хөгжлийн түүхэн тойм (XX зууны эхэн үеэс 1930-аад он)*. УБ, 2000, 21.

¹⁹ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 266.

²⁰ Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 76.

дагалдуулан Ховдын зүг илгээв. Хүн нэг бүрийн зэвсэг нь тус бүр 25 сумтай бердан буу байжээ.²¹ Ингэж хожим бүрэлдсэн цэргийн гол цөмийг төвөөс илгээсэн юм.

Монголын цэргийн эрхтнүүд найм, ес хоног давхиад 7-р сарын 1-ний орчим Улиастайд очжээ. Тэр өдөр Халхын хошууд Ховд хотыг чөлөөлөх дайнд цэрэг дайчлах зарлиг хүлээж авсан юм. Сайд нар нэмж дайчилсан цэргийг авч билгийн тооллын зуны дунд сарын 22 (7.6)-нд Улиастайгаас мордож, 6-р сарын 27 (7.10)-нд Ховдоос зуугаад км зайтай газар цэргийг төвлөрүүлэхээр бодож төлөвлөсөн ч²² хугацаандаа амжсангүй, төлөвлөсөн нь биелсэнгүй.

Гэвч нэг асуудал шийджээ. Улиастай хүргэл өртөө улаагаар явж байсан тавин цэрэг тус хотноо өөрсдийн гэсэн уналга, хөсөгтэй болсон.²³

Халхын баруун хоёр аймгаас бүгд 3 мянган (2 мянга) цэргийг дайчлан Захбулаг өртөөнд хуралдах бичгийг аймгуудын чуулганд илгээгээд билгийн улирлын тавдугаар сарын хорин таванд (1912.7.9) цааш мордов. Бараг цэрэг цугларах дараагийн болзоог товложээ гэж ойлгогдож байна, А.В.Бурдуковын мэдээлэхээр 7-р сарын 14-нөөс хэтрэхгүй цугларах ёстой гэж зарлажээ.²⁴

Улиастайгаас хөдлөхдөө манж сайдын хураалгасан усан баймили буу тавиад байсныг авч Хүрэннээс дагалдуулсан цэрэгтээ түгээн өгсөн Дамдинсүрэн, Магсаржав нар цааш замаа үргэлжлүүлжээ.²⁵ Нийслэл Хүрэннээс мордсон 50 цэрэг хүн нэг бүрийн бердан буугаар зэвсэглэсэн тул усан баймили буюу тавиад япон бууг нэмж авсан тэгээд түгээсэн гэх мэдээг хожим нэмж ирэх цэрэгт зориулж буу, галт хэрэгсэл нөөцөлжээ гэж үзлээ.

Хоёр сайд Улиастайд саатаж баруун хоёр аймгаас цэрэг татах ажиллагааг Гончигдамбын хамт зохион байгуулж, Улиастайгаас мордох үед Улаангомьн хоёр сайд ч Онц чуулганы дараа цэрэг дайчлах бичиг хошуудад илгээж эхлэв. Дүрвэдийн зүүнгараас 450, баруунгараас 250, Мянгад хошуунаас 100, Сайн ноён хан аймгийн бэйл Сандагдоржийн харьяат урианхайгаас 200 цэрэг татаж Улаангомд зургаан сарын шинийн нэгэнд (1912.7.15) цуглахыг мэдэгджээ.²⁶

²¹ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 27.

²² Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 59; Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 70.

²³ *Монгол ардын журамт цэргийн дуртгалууд*. Дэд дэвтэр. УБ, 1985, 30.

²⁴ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 60.

²⁵ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 29.

²⁶ Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 70-71; *Монголын төр, шашны нэрт зүтгэлтэн, Ерөнхий сайд Жалханз хутагт Ц.Дамдинбазар (Баримт, судалгаа)*. Эрхэлсэн Н.Хишигт. УБ, 2014, 42-43.

Цэрэг дайчлах мэдээнээс үзвэл 1912 оны 7-р сарын 1–8/15-ний хооронд Засагт хан, Сайн ноёны хоёр аймгийн хошуудаас 2000 эсвэл 1200* цэрэг татаж 7-р сарын 14-нд Захбулагт хуралдуулах ажиллагааг Улиастай хотоос Гончигдамба, Дамдинсүрэн, Магсаржав нар, Ховдын хязгаараас 1000 цэрэг татаж 7-р сарын 15-нд Улаангомд цугларах ажиллагааг Улаангомоос Наваанцэрэн, Дамдинбазар нар гардан зохион байгуулахаар оролджээ.

Засаг хан, Сайн ноён хан аймаг, Ховдын хязгаараас тус бүр 1000 нийт 3000 цэрэг цугларахаас 66.6 % (2000 хүн) нь, харин Халхын Засагт ханаас 800, Сайн ноён хан аймгаас 400 цэрэг, Ховдоос 1000 цэрэг дайчлахаар дахин төлөвлөсөн бодлогоор бол орон нутгаас дайчлагдах 2200 цэргийн 54.5 %-ийг халх цэрэг бүрдүүлэх ёстой байжээ. Дээрх хоёр аль ч тоонд Монголын цэргийн хоёр сайдыг Нийслэл Хүрэнээс анх дагаж гарсан 50 цэрэг, Захчин хоёр хошуунаас сайн дураар ирсэн гэх 30 хүнийг багтаагаагүй болно.

Цэргийн тоо нэмээгүй ч зэвсэг нөөцөлж, хүн нэг бүрийн унаатай болсон хоёр сайдын цэрэг Улиастайгаас 7-р сарын 9-нд мордож хэд хоног явж 13-наас өмнө эсвэл тэр өдөр, Улиастайгаас 334-335 орчим км зайтай Захбулагийн өртөөнд ирэхэд нь шинэ дайчлан зарласан цэргүүд хуралдан ирээгүй тул арга буюу тус өртөөнөөс гурван майхан гаргуулж гол замаас нуугдмал газар буудаллан хоёр хоног болоход шинэ дайчилсан цэргүүд уван цуван ирж хүрээлэн бууж эхлэв. Засагт хан аймгийн Гончигдамба нарын 4 хошууны 80 цэрэг түрүүлж ирснээр зуугаад цэрэгтэй болов.²⁷

Хоёр сайд ирж буй чимээг авсан, Захчин Да-гийн нутагт хоёр гурван сар суусан Дамбийжанцан гэгч тэр орчмоос гучаад хүн цуглуулж дагуулан монголын цэрэг Ховдын ойролцоо газар буухад угтаж, билгийн улирлын зуны адаг сарын шинийн нэгэнд (1912.7.15) сайд нартай уулзан цэрэгт нь элсэв.²⁸

Цэргийн үндсэн хүч болох ёстой Засагт хан, Сайн ноён аймгийн цэрэг хараахан хүрэлцэн ирж амжаагүй л байлаа.

Эдгээр хэсэг бусад мэдээнүүдээс харвал 7-р сарын 13-наас 15-ний үед, Дамдинсүрэн, Магсаржав нарын хоёр сайд Захбулагийн өртөөнд сууж байхад

* Сайд Гончигдамбаас Жалханз хутагтад илгээсэн захидалд, баруун хоёр аймгаас нэгжгээд мянган цэрэг зарлаж шаардан тушаагаад зохих газраа элч бичиг явуулснаа мэдэгджээ. (*Монголын төр, шашны нэрт зүтгэлтэн, Ерөнхий сайд Жалханз хутагт Ц.Дамдинбазар (Баримт, судалгаа)*. Эрхэлсэн Н.Хишигт. УБ, 2014, 75-76) Өөр нэг мэдээгээр сүүлд 2 мянга биш харин Засагт хан аймгаас 800, Сайн ноён хан аймгаас 400 цэрэг татахаар болжээ. (Очирбат Г, Банзрагч Ч, Мижээхүү Ч. *Завхан аймгийн түүх (17 дугаар зуунаас 20 дугаар зуун)*. Нэмж засварласан хоёрдахь хэвлэл. УБ, 2013, 91)

²⁷ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 29.

²⁸ Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дуртгал*. УБ, 1991, 10-11.

монгол цэргийн тоо хамгийн ихдээ 160 (Нийслэл хүрээ, Засагт ханы 4 хошуу, Захчин 2 хошууны 50+80+30) орчим хүнд хүрчээ.

Харин зарласан бичиг дагуу 7-р сарын 15-ний орчмоос шинэ дайчилсан цэргүүд уван цуван ирж буужухуй. Засагт хан аймгийн 400-гаад цэргийг Сүжигт гүн Сэтэвцэдэнсүрэнжав удирдан очжээ.²⁹ Зарим судлаач Засагт хан аймгаас энэ үед 800 орчим цэрэг ирсэн гэж үзсэн³⁰ ч сурвалжид Засагт хан аймгийн хориод хошууны бүгд 400-аад цэрэг ирснийг хүлээн авснаа Дамдинсүрэн нар айлтгасан мэдээ бий.³¹ Тиймээс Засагт ханы хориод хошууны 400 орчим цэрэг (урьд 7.13-ний орчим ирсэн 80-тай нийлээд) 7-р сарын 15-наас 19-ний хооронд Ховдыг дайлах цэрэгтэй Захбулагт нийлжээ гэж үзэх үндэслэлтэй. Чингэснээр Ховдыг дайлах монгол цэргийн нийт тоо 7-р сарын 19-ний орчим 480-д хүрчээ.

Бараг таван зуун хүнтэй болсон монгол цэрэг Захбулагаас мордож Захбулагаас 55 орчим км харин Ховдоос 40 мод газар (42.7-43 км) зайтай³² Хар Усны дэргэд бүхүй Ганц Харганы өртөөнд зуны сүүл сарын 6-нд (1912.7.20) шилжин байрлав. Х.Чойбалсан “энэ үед хуучин, шинэ цэрэг, морь гурван зуугаад болжухуй” гэж бичжээ.³³

Үнэн хэрэгтэй монгол цэргийн тоо үүнээс хавьгүй их болсон юм.

Тогтох тайжийн харьяат болон барга, солон, дагуур нийлсэн 48 цэрэг ирэв.³⁴ Мөн Андрей Федорович Васильевийн сургасан зуутаас 80 цэрэг ирсэн байна. 1912 оны 3-р сарын 10(23?)-нд Монголд ирсэн Өвөрбайгалын хасаг цэргийн Читийн 1-р хорооны есаул А.Ф.Васильев юлианы тооллын 4-р сарын эхээр (1912.4.14-23) эхний зуутыг сургаад юлианы тооллын 6-р сарын дундуур (1912.6.25-7.1) төгсгөжээ. Дараагийн сургалтад туслуулахаар үлдээсэн хорин цэргээс бусдыг даруй Ховд руу илгээсэн гэдэг.³⁵

Багцаагаар 6-р сарын 25-наас 7-р сарын 1-ны хооронд тэднийг Ховд руу илгээжээ. Дамдинсүрэн, Магсаржав нарын 50 цэрэг эхлээд Улиастай хүрч, дараа нь Улиастайгаас гарч Захбулагт хүрэхэд 14 хоног зарцуулсан хугацааг баримталвал есаул А.Ф.Васильевийн сургасан цэргүүд, Дамдинсүрэн, Магсаржав нарыг Хар Усны өртөөнд шилжин байрлах үеэр эсвэл шилжин байрлаад удаагүй байхад нь ирж нэгдсэн байх магадлалтай.

²⁹ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 29; Очир А, Гэрэлбадрах Ж. *Халхын Засагт хан аймгийн түүх*. УБ, 2003, 74.

³⁰ Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 84.

³¹ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 202.

³² Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 71.

³³ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 30.

³⁴ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 80-81.

³⁵ Дальний Востокъ. №3, 21-го января 1913 г. *Свѣдѣнія из періодической печати*. Иркутскъ, 1913, 3; *Монгол-Оросын цэргийн хамтын ажиллагаа (1911-1946)*. Баримтын эмхтгэл. I боть, 1911-1936. УБ, 2007, 51, 412.

Ингэснээр 7-р сарын 20/21 гэхэд монголчууд 610 орчим цэрэг цуглуулж чадсан бөгөөд 402 орчим нь бердан, усан баймили зэрэг буутай байв.

А.В.Бурдуковын бичсэнээр бол Хар Ус нуурт байсан монгол цэргийн 200 нь берданаар зэвсэглэсэн байжээ.³⁶

Зөрүүтэй баримтуудаас үзвэл нэг бүрийн буудлагын зэвсгээр нийт бүрэлдэхүүний 65.9 % нь хангагдсан ба дөнгөж 21% буюу 130 орчим цэрэг л дарийн утаа үнэрлэсэн эсвэл цэргийн сургалтанд хамрагджээ. Цугларсан цэргийн дал наяд нь барга, горлос, солон, дагуур, захчин нараас бүрэлдэж байв. Үлдсэн нь халх цэрэг юм.

Дамдинсүрэн, Магсаржав нар 1912 оны 7-р сарын хоринд Ховдын босго өртөө Хар Усанд ирсний дараа цэргээ хороо, анги, аравнаар тэгшлэн засч, арван хүнд галын дарга, тавин хүн тутамд ангийн дарга, дөрвөн анги тутам хорооны дарга, жагсаалын дарга, бичээч томилов.³⁷

Хар Усанд дөрөв хоноод 7-р сарын 24-нд монгол цэрэг Ховдоос баруун өмнө 10 хэм орчим чигт, бараг 7 км зайд орших Талын Хайрханд шилжин байрлав. Хар Уснаас Талын Хайрхан хүртэл ойролцоогоор 44-45 орчим км зайтай.

Монгол цэрэг хэрхэн шилжин байрласан, замдаа яаж явсан, юу тохиолдсон талаар Х.Чойбалсан номондоо: монголын цэргийн удирдлага 7-р сарын 24-ны “тэр үдэш цэргийн буудал хороог нүүлгэж [урагшлахаар шийдвэрлэж] 4 анги харуул [гарган хөдлөв]. Харуулын тэргүүч ангид Магсаржавын бие хориод цэрэгтэй Модон овоог чиглэв. Нөгөө нэг анги нь 10 цэрэг Алаг толгойг чиглэн явав. Нэгэн анги нь 4 хүн Модон овооны зүүн талд ойрхон бүхий Эмээлт хөтөлийг чиглэв. Эдний дараагаар их цэрэг дагалдан явж байв. Учир нь хятадын дайснаас эдгээр газруудад суулгасан хэмээх харуулын цэргүүдээс эсэргүүцэх буюу ар талаар гэнэдүүлэн ороож магадгүй хэмээн сэргийлсэн болой. Ийнхүү явж байхад Ховдын дайснууд мэдэж мөнхүү хотын өмнөд талаар орогнож? (brünaju?) байлдахаар завдахад Магсаржав ба зүүнгар болж явсан цэргүүд морьдыг тал газар уяж хол хол тархан сууж хааяа нэг буудаж байхад тэдгээр хятад цэргүүд баахан буудаж бужигналдан үймэх завсарт монгол цэргүүд харуулын хойгуур явж Ховдын баруун өмнө бүхүй Талын Хайрхан хэмээх газар очиж буудаллав. Хятадын харуулын цэрэг ч үзэгдсэнгүй. Хятад цэргүүд буцаж хотод ...”³⁸ орсон гэж өгүүлсэн билээ.

³⁶ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 71.

³⁷ Гонгор, Д. *Ховдын хураангуй түүх*. УБ, 1964, 192; Гангааням С. *Монголчууд тусгаар тогтнолоо хамгаалан тэмцсэн нь (1911-1921)*. УБ, 1993, 13.

³⁸ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 33-35.

Талын Улаан буюу Талын Хайрханыг сонгосон нь учиртай байх. Нэгд, Алтайн Шар сүм (Тулт)-ээс Алтайн уулсыг давж ирдэг хамгийн дөт замыг хаах, хоёрт, Ховдоос цэрэг гарч ирэнгүүт даруй мэдэх боломжтой юм. Уулнаас хааш хаашаа 15 км газар хараатай, задгай талд байршилтай нь морин цэрэгт тохиромжтой, эгзэгтэй цагт маш түргэн маневарлах боломж олгоно гэсэн үг.

Монгол цэрэг Талын Хайрханд ирж байрласны дараахан Сайн ноён хан аймгийн 300 цэрэг хамгийн түрүүнд нэхэн гүйцэж иржээ.³⁹

Мөн Тагна урианхайгаас сайн дурынхан иржээ. “Эдгээр шинэ цэргүүдийг ирэх замын ялدامыг дагуулан буудаллуулав.”⁴⁰

Тал Хайрханд дагуулж ирсэн 610 цэрэг дээр нэмэгдэж шинээр цэрэг ирснээр тоо нь нийт мянгад хүрэв.⁴¹

Нийслэл Хүрээний эрх баригчид 8-р сарын эхээр Ховдын цэргийн хүчийг зузаатгахын тулд дахин цэрэг илгээхээр шийдвэрлэж 8-р сарын 2-нд Хайсан гүнд цэрэг захируулан өртөөгөөр мордуулахаар болов. Зүүн хоёр аймаг, Нийслэл Хүрээний 300 цэргийг өртөөгөөр өдөр бүр нэг ангиар (50 хүн) илгээж эхлэв. Хайсан гүн өөрөө зуны сүүл сарын 23 (1912.8.6)-нд Нийслэл Хүрээнээс мордож 12 хоног явж Улиастайд намрын эхэн сарын шинийн 5 (1912.8.17)-нд иржээ. Хайсан гүн Улиастайд ирээд 3-4 хоногт багтаан “Улиастайн сайд ба аливаа газраас нэгэн сарын хэрэглэлийг батлуулан авч харьяат цэргүүдийн хамт мөн шинийн 8 (8.20)-нд хөсгөөр мордож”⁴² Ховдыг зүглэв.

Хайсан гүний ерөнхийлөн захирсан цэргийн эхний ээлж Улиастайд зургаан сарын 30 (8.12)-ны өдрөөс өмнө ирсэн байна.⁴³

Тэгэхээр 300 хүнтэй цэргийн бүлгийн эхний анги Нийслэлээс 8-р сарын 1 гэхэд гарсан гэсэн үг. Насантогтохын захирсан Нийслэлийн эхний зуут Ховдод 8-р сарын 14-нөөс – 18-ний хооронд иржээ. Үүнийг Дамдинсүрэн, Магсаржав нарын 8-р сарын 27-ны айлтгал бичгийн “Мэйрэн тогосын отго Насантогтох болбоос хамт явсан гүн Хайсангийн цэргээс өөрийн цэргийг авч тэргүүлэн довтолгон зүтгэн ирж Ховдын шинийн наймны өдөр байлдахад тэргүүлэн”⁴⁴ оролцсон гэж мэдүүлсэн баримт гэрчилж байна.

³⁹ Түмэнжаргал, Д. *Сайд Чин ачит бэйл Л.Гончигдамбын улс төрийн үйл ажиллагаа (1911-1921)*. УБ, 2010, 60.

⁴⁰ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 35.

⁴¹ Түмэнжаргал, Д. *Сайд Чин ачит бэйл Л.Гончигдамбын улс төрийн үйл ажиллагаа (1911-1921)*. УБ, 2010, 28-29.

⁴² Болдбаатар, Ж. Чин зүтгэлт Хайсан гүн. УБ, 2002, 28-29.

⁴³ Очирбат, Г., Банзрагч, Ч., Мижээхүү, Ч. Завхан аймгийн түүх (17 дугаар зуунаас 20 дугаар зуун). Нэмж засварласан хоёрдахь хэвлэл. УБ, 2013, 92.

⁴⁴ Дэндэв, Л. Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921). Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 210.

Ховдыг дайлах цэрэгт 1912.6.23-наас – 8.14/18-ний хооронд Нийслэл Хүрэнээс илгээсэн, хүч нэмэгдүүлсэн цэргийн тухай товчоог хүснэгтээр харуулья.

Хүснэг 1.

	Цэргийн тоо	НХ-нээс мордсон	Улиастайд ирсэн,мордсон	Ховдод ирсэн
Дамдинсүрэн, Магсаржав нарын цэрэг	50	1912.6.23	- 1912.7.1 - 1912.7.9	1912.7.13-нд Захбулагт ирсэн
Есаул Васильевийн сургасан зуут	80	1912.6.25/7.1	?	1912.7.20-24-ний хооронд Хар Усны өртөөнд ирсэн
Тогтохын харьяат болон барга, солон, дагуурчууд	48 (23)	?	?	1912.7.20-24-ний хооронд Хар Усны өртөөнд ирсэн
НХ-ний 1-р хороо (Насантогтохын хороо?) Халхын зүүн хоёр аймгийн цэрэг	100? 200?	1912.8.1-8.6 өдөр бүр 1 ангиар мордсон	Эхний анги 1912.8.12 эсвэл 12-ноос өмнө Улиастайг дайрч өнгөрсөн	1912.8.14-18-ний хооронд Ховдод ирсэн байх?
Бүгд	478			

Нийслэлээс илгээгсдийн бусад цэргээс ялгарах нэг онцлог бол бүгд бердан винтов (карабин)-р, зарим цөөн хэсэг нь усан баймили зэрэг винтовоор зэвсэглэсэн ба 180-230 нь цэргийн хэрэгт их бага хэмжээгээр сургагдаж бэлтгэгдсэн, харин 23-48 нь байлдааны зохих түвшний туршлагатай цэрэг байсанд оршино. Тэр цагийн Европ маягийн армийн шинжид бага ч гэсэн дөхөж очсон цэрэг гэж ойлгож болох талтай.

Орон нутгаас татагдсан цэрэг дотор жин дарах тоо олонтой нь Засагт хан, Сайн ноён хан аймгийн хошуудаас дайчилсан цэргүүд болох бөгөөд дайчилгаа хэрхэн явагдсан байдлыг мөн хүснэгтээр харуулья.

Улиастай төвтэй дайчилгаа: Гончигдамба, Жалцанцэдэнгомбо		
Төлөвлөсөн нь	Бодит хэрэг дээрээ	Ховдод хүрэлцэн очсон нь
1. Эхний удаа ЗХ аймгаас 1000 цэрэг татах ёстой байсан. 2. 2 дахь удаа ЗХ аймгаас 800 цэрэг татах болсон гэж судлаачид үзсэн	ЗХ аймгийн Гончигдамба нарын 4 хошууны 80 цэрэг	Захбулагт 1912.7.13/14 гэхэд ирсэн.
	Үлдсэн хошуудын 400 (320?) цэрэг	Захбулагт 1912.7.15-19-ний хооронд ирж нэгдсэн
1. Эхний удаа СНХ аймгаас 1000 цэрэг татах ёстой байсан. 2. 2 дахь удаа СНХ аймгаас 400 цэрэг татах болсон гэж судлаачид үзсэн	СНХ аймгийн цэрэг 300 хүн	Талын Улаан (Хайрхан) ууланд монгол цэрэг буудалласан хойно буюу 1912.7.24-26-ний хооронд ирсэн байх магадлалтай?
Бүгд: 2000 эсвэл 1200	700	

Улаангомьн чиглэл. Наваанцэрэн, Дамдинбазар нар 7-р сарын 3-8-ны үед Улаангомд болж өнгөрсөн чуулганы үр дүн болох дагаар орохыг илэрхийлсэн батлах бичгүүдийг дээд газраа мэдүүлэх их ажлын хажуугаар дайчилгаа зохион байгуулжээ. Чухам цэрэг дайчлах ажил, хошуудыг дагаар оруулах ажиллагаатай холбоотой явагдсан онцлогтой.

Улс төрийн талбарт байгуулсан ялалтаа баталгаажуулж цэргийн талбарт амжилт олохын тулд Наваанцэрэн, Дамдинбазар нар онц чуулганы дараа билгийн улирлын тавдугаар сарын хоёрдугаар хагаст (7-р сарын 6/8-наас хойш) орон нутгийн ихэс ноёдод цэрэг гаргахыг мэдэгдэж бичиг илгээж эхлэв. Дүрвэдийн зүүнгараас 450, баруунгараас 250, Мянгад хошуунаас 100, Сайн ноён хан аймгийн бэйл Сандагдоржийн харьяат Хэмчиг голын урд этгээд, Тагнын нурууны ард байрлах хошууны урианхай нараас 200 цэрэг татахаар тооцоолж, Улаангомьн газар зургаан сарын шинийн нэгэн (1912.7.15) гэхэд бэлэн цугларсан байхаар тушаан төлөвлөжээ.⁴⁵

Ховдыг дайлах цэргийн гуравны нэгийг дүрвэд хоёр чуулганаас дайчлахаар Монголын Засгийн газар төлөвлөсөн бололтой.

Дайчилгааны ажлыг зохион байгуулж эхлэхтэй зэрэг шахуу Ховдын манж нарыг зайлахыг мэдэгдэж шаардсан бичгийг 7-р сарын 8-нд илгээжээ. 7-р сарын

⁴⁵ Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 70-71; *Монголын төр, шашны нэрт зүтгэлтэн, Ерөнхий сайд Жалханз хутагт Ц.Дамдинбазар (Баримт, судалгаа)*. Эрхэлсэн Н.Хишигт. УБ, 2014, 42-43.

11-нд бичиг хүлээж авсан⁴⁶ Ховдын манж-хятад сайд нарын өгсөн хариунаас (7.12-15 хооронд хариу ирсэн байх?) байлдах нь гарцаагүй болсныг тэд гүйцэд ойлгов. Ингээд сайдууд “цэргийн сүрийг бадруулах нь чухал болов уу хэмээн дүрвэд, урианхайн газраас мянга илүү цэрэг” дайчилж зургаан сарын шинийн нэгний (7.15) дотор Улаангомьн газраа бэлэн цуглахаар төлөвлөсөн ажлаа бодит хэрэг болгохоор зорьж яаравчлах болов.

Дайчилгаа эрчимжиж дүрвэд, баяд хошуудын ноёдоос цэрэг бэлтгэх ажлыг эрчимжүүлэх болсныг А.В.Бурдуков ч ажиглаж, бид зусландаа гарсан үед 6-р сард хошуудын ноёд цэрэг татах явдлыг түргэгсэсэн гэж бичжээ.⁴⁷ Юлианы 6-р сарын сүүлээр ажиглагдсан идэвхжил нь григорианы 7-р сарын 8-13-нд онолдох нь дээр дурдсан баримтуудтай таарч байна.

Гэсэн хэдий ч дайчилгааны явц Ховдод үүсээд байгаа дайны цагийн нөхцөл байдлаас хоцорсоор байсан тул Ховдоос Дамдинсүрэн нар тэднийг цэргээ түргэн авч ирэхийг шаардах нь нэмэгджээ. Энэ тухай Дамдинбазар, бэйс Гончигдамбад бичсэн захиандаа мэдэгджээ. Түүнд “дүрвэд, урианхайн газраас мянга илүү цэрэг гаргаж зарлан тушаасан нь хараахан гүйцэлдэн чадахгүй хүлээлгэн атал сая гүн Дамдинсүрэн нараас Хутагт миний биеийг Хар Ус өртөөгөөр иртүгэй хэмээн шаардан ирсэн учир Улаангomoос шинийн 5 (7.19)-нд гарч сайд Зоригт бэйс, Да жанжин чин ван нарын хамтаар хөсөг хэрэглэлээр аялан явж буй нь замын зуур бороо үргэлжлэн тохиолдож баахан боогдон буй боловч яаравчлан явахуйг” хичээж байгаагаа мэдэгджээ.

Захианаас үзвэл, Захбулагт Засагт хан аймгийн цэргүүд цувж ирж байсан үеэр буюу зуны адаг сарын шинийн таванд (1912.7.19) Улаангом орсон сайдууд уул газар цугларах цэргийн тоо гүйцээгүй ч бэлэн цугларсан цэргийг авч Ховдыг чиглэн хөсөг хэрэглэж морджээ. Зам зууртаа дүрвэд, баяд хошуудаас дайчлах цэргийн тоог гүйцээсэн бололтой, чухам хаана хэзээ гэдгийг нарийвчлах боломжоор тааруу байна.

Сайд нар дайчлагдсан орон нутгийн цэргийн хамт мянгад хошуунд ирэхэд тус хошуунаас 20 цэрэг элсэн орохын сацуу 20 морийг цэргийн агтанд бэлэглэжээ.⁴⁸

⁴⁶ *Монголын ард түмний 1911 оны үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэл. Баримт бичгийн эмхтгэл (1900-1914)*. УБ, 1982, 145-146; Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011, 99 зүүлт 311.

⁴⁷ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 73.

⁴⁸ Бадамхатан, С. “Мянгад хошууны угсаатны байдал”. *Эрдэм шинжилгээний бүтээлүүд*. II боть. УБ, 2004, 235.

Багцаагаар 7-р сарын 30-наас 8-р сарын 3-ны хооронд Ховдын ойр Мянгад хошууны нутагт ирсэн Дамдинбазар нар тус хошууны нутагт хэсэг сууж байгаад долдугаар сарын эхээр (8-р сарын 13-15?) Ховдод ойртжээ. Дилав хутагтын дуртгалд Жалханз хутагт “хотын дэргэд бүхий Шар сүмийн ойр зүүнтээ байх Ямаат хэмээх уулын өвөрт хүрээ” буусан гэж тэмдэглэжээ.⁴⁹

Дамдинбазар, Наваанцэрэн сайд Ховдод яг хэдэн цэрэг авчирсныг гэрчлэх баримтууд байна. Сайд бэйс Гончигдамбаас ДХБЗШ Яамны сайд Цэрэнчимэдэд өргөсөн бичигт “Жалханз гэгээн, Зоригт бэйс нар 700 гаруй хүн ...” Ховд руу илгээсэн тухай өгүүлдэг.⁵⁰

Мөн байлдаанд идэвх зүтгэл гаргасан ноёд, түшмэд, цэргийг шагнасан нэрсийн жагсаалт бүхий өөр нэг баримтаар анги захирч ирсэн сумын занги, залан, орлон хөөгч 18 хүний нэр дурдагдсан нь хязгаараас нийтдээ 900 цэрэг татагдсаныг гэрчилж байна. Дан ганц дүрвэд, баяд цэргийн тоо биш нь ойлгомжтой. Алтайн урианхай, өөлд цэргийн тоотой нийлээд 900 болсныг энэ мэдээ гэрчилж байна. Учир нь айлтгалд дурдсан 13 ноёны нэр дунд алтайн урианхайн Цагаанбилэг, өөлдийн Ламжав нарын 3 ноёны нэр байгаа нь тэд нэг хороо (200 орчим?) цэрэг дагуулж ирснийг харуулж байна.⁵¹ Гэхдээ алтайн урианхай, өөлд цэрэг дүрвэд, баяд цэргээс түрүүлж ирсэн нь дараах баримтаас харагдана.

Тагнын урианхайгаас ирсэн цэрэгтэй нэгдэж 300 хүнтэй болсон өөлд, урианхай цэргийг Шар сүмийн хажууд байрлаж байхад нь дэргэдүүр нь 7-р сарын хорин хэднээр Алтайн Шар сүмээс ирсэн 40 хятад цэрэг Ховд руу тоох ч үгүй явсаар хот орсон⁵² гэх мэдээг үндэслэвэл урианхай, өөлд цэргүүд дүрвэд, баяд цэргээс түрүүлж 7-р сарын хорин хэдэн гэхэд Ховдод ирчихсэн байсан юм.

Дурдсан тус хоёр баримт нь Улаангомоос хоёр сайд 700 гаруй (замд нь элссэн мянгадын 20 цэрэгтэй нийлээд 720) цэрэгтэй ирснийг баталж байна.

Зэр зэвсэг, сум галт хэрэгсэлийн хангалт. Дайнд хүний хүчин зүйл хэзээд чухал байсан ч муу зэр зэвсэгтэй, өлсгөлөн, хувцас хэрэгсэл хэр тааруу армийн тулалдах чадвар асуудалтай байх нь мэдээж. Монголчууд “ойрын дайн байлдаан үзээгүй бөгөөд зэвсэг хэмээх нь хошуудын хадгалж байх нум сум, хуяг дуулга зэрэг нь хааяа хууль ёсоор байцаан бүртгэхэд үзүүлэхээс бус хэрэглэж болох юм

⁴⁹ Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 89; Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дуртгал*. УБ, 1991, 8.

⁵⁰ Түмэнжаргал, Д. *Сайд Чин ачит бэйл Л.Гончигдамбын улс төрийн үйл ажиллагаа (1911-1921)*. УБ, 2010, 60.

⁵¹ Дашням, Г., Гантулга, Ц., Сүхбаатар, На. *Баруун Монголын хан, хэргэмтэн, засаг, тайж, түшмэд, ямба олсон лам, суусан газар орныг байцаасан цэс оршив*. УБ, 2003, 23-36, 39-48.

⁵² Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 78.

үгүй” байжээ. Зарим хошууны санд мэр сэр “хуучин машит буу, замагт буу” гэх хуучны зэвсэг байсан л бололтой. Гэвч хошууд сангийн зэвсэг гэхээр зүйлгүй байсан тул Ховд руу дайлаар мордогсод нутгаасаа гарч төвлөрсөн газарт ирэх хүртэл бороохой шийдэм, цөөн хэдхэн цахиур буутай байх явдал ердийн үзэгдэл байжээ.⁵³ Яаж ийгээд хүн хүч цуглуулах нь нэг өөр хэрэг харин түүнийг зэвсэглэж, сургаж цэрэг болгох нь ярвигтай түвэгтэй, хугацаа шаардсан няхуур ажил болох учраас Дамдинсүрэн, Магсаржав нар Ховдыг явуут довтлолгүй энэ бүх асуудлаа цэгцэлж байж дайрахыг бодсон байх магадлалтай. Тиймээс хоёр цэргийн сайд Улиастайгаас цааш мордохдоо тавин цэрэгтэй хэрнээ нэлээдгүй хэрэгсэл, хангамж авч явсан юм болов уу. Г.Очирбат нарын үзэхээр тэд 7-р сарын 9-нд Улиастайгаас мордохдоо “сангаас морь 500, тэмээ 150, хөтөч 63 хүний хамт мөн их буу 8, орос буу 174, урт богино жад 51, төмөр хуйтай сэлэм 69, ширмэн бортого 12-ийг дарийн хамт, хайрцаг нэг бүрт 2000-г агуулсан 24 хайрцаг сум, нэг бүрт 20-г агуулсан бууны 66 боодол сум, шинэ бамбай 300, хуучин бамбай 184, гуулин хэнгэрэг 2, гуулин бүрээ 3, шинэ цагаа майхан 22-г ... Засагт хан аймгийн ... 8 хошуунаас агт морь 300, тэмээ 100-г нэмэн дайчилж” авч явжээ.⁵⁴

Дамдинсүрэн, Магсаржав нар агт морь 800, тэмээ 250, 49320 сум, дарьтай 12 ширмэн бортого болон орос буу гэх нэртэй 174 буудлагын зэвсэг авч явжээ. Тэдэнд туслуулахаар 63 хөтөч гаргасан бололтой. Тэд хүрэх газарт хэрэгслийг аваачих үүрэгтэй байсан гэж таамаглаж байна. Улиастай Ховдын 14 өртөөнд тус бүр хоёр л өрх айл үйлчилж байсан тул энэ их хэмжээний хэрэгсэл хангамжийг хүчрэхгүй нь ойлгомжтой. Тиймээс эдгээр хөтөч нэртэй 63 хүн тээврийн ангийн үүрэг гүйцэтгэжээ.

Захбугагт байх үеийн монгол цэрэгт Нийслэл Хүрээнээс авч гарсан 50 бердан буу, Улиастайгаас авсан японы 50 усан баймили буу болон ямар загварынх нь мэдэгдэхгүй 174 орос буу нийт 274 буу, 50570 сумны нөөц хуримтлагджээ. Цэргийн тоо 480 байсан билээ.

Монгол цэрэг 7-р сарын 24-нд Талын Улаан ууланд шилжин байрлаад нэмэлт хүчний тоо эрс нэмэгдэхийг тооцоолж дараагийн томоохон хангалтыг бичиг илгээж авчээ. Үүнд, 1152 сумтай 35 хайрцаг, 500 ширхэг бууг авчруулжээ.⁵⁵

⁵³ Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дуртгал*. УБ, 1991, 9; Гангааням С. *Монголчууд тусгаар тогтнолоо хамгаалан тэмцсэн нь (1911-1921)*. УБ, 1993, 143; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 79.

⁵⁴ Очирбат, Г., Банзрагч, Ч., Мижээхүү, Ч. *Завхан аймгийн түүх (17 дугаар зуунаас 20 дугаар зуун)*. Нэмж засварласан хоёрдахь хэвлэл. УБ, 2013, 91.

⁵⁵ Очирбат, Г., Банзрагч, Ч., Мижээхүү, Ч. *Завхан аймгийн түүх (17 дугаар зуунаас 20 дугаар зуун)*. Нэмж засварласан хоёрдахь хэвлэл. УБ, 2013, 91.

Улиастай руу 8-р сарын эхээр элч зарж “их бага бирдаан бууны сум тус тус түмээд, урьд Оросоос ирсэн 1000 бууны дутуу 140 бууг элч зарж, нэн түргэлэн хүргэж ирүүлсүгэй хэмээхийг уламжлан сонсгож, захитугай”⁵⁶ гэсэн өөр нэг баримтаар эхний хүсэлтийн дараа дахин гуравдахь удаа сум, буу нэмж захижээ.

7-р сарын 9-нөөс 8-р сарын эхэнд холбогдох тус гурван мэдээгээр бол лав 109640 сум, 814 буу, 69 сэлэм, 484 бамбай, 8 ширхэг хуучны их буу (жижиг ницаль байх), 800 морь, 250 тэмээний хангалт авсан байх учиртай.

Хар Ус өртөөнд байхад Нийслэлээс ирсэн 128 цэрэг сургалтанд хамрагдсан ба дайн байлдаанд орж байсан туршлагтай цэргүүд учраас хувийн буудлагын зэвсэгтэйгээ ирсэн байх учиртай гэсэн таамаг зөв гэж үзвэл, мөн 50 бердан, 50 усан баймилитай нэгтгэвэл нийт 228 буу болох ба Талын Улаанд байрласан монгол цэрэг 7-р сарын хорьд гэхэд 1042 буудлагын зэвсэгтэй болсон байх учиртай. Тэр үеийн монгол цэргийн тоог мянга орчим гэж бичих нь элбэг. Зуун хувь буудлагын зэвсгээр хангагдсан дүр зураг харагдаад байгаа юм даа. Дээрээс нь буу болгон зуу давсан сумны нөөцтэй байж болох тооцоо гарч байна. Учир нь нийслэлээс авч гарсан 50 берданд тус бүр 25 сум өгсөн, гурван баримтын 109640 сумыг нэгтгэвэл нийт 110890 сум монгол цэрэгт байжээ.

Гэхдээ сая өгүүлсэн мэдээн доторх тоо баримт дансных уу эсвэл бодитой хэрэгжсэн ажиллагааны дүн үү гэдгийг ялгахгүйгээр шууд хэрэглэвэл монгол цэргийн хүн хүчний баримт тоон дээр гаргасан алдааг давтах нь мэдээж.

Нийслэл Хүрээнээс ирсэн 128 хүн зэвсэггүй мордсон бол бууны тоо 914 болно. Зэвсэг захисан баримтаас хамгийн олон тоотой 500 ширхэг бууны асуудал эргэлзээтэй гэвэл монголчууд 7-р сарын хорьдын үед ердөө 274 ширхэг буутай байсан гэсэн үг. Хожим 8.3-нд олзны 80 буу, 8.3-наас хойш захисан 140 буу, 8.14-ноос хойш ирсэн Хүрээний хорооны цэрэг 100 буутай гэвэл 8.20 гэхэд дөнгөж 594-794 буутай болсон гэсэн үг.

Нийслэл Хүрээ, Улиастайгаас зохион байгуулсан хангалтаас гадна дайны олзны буу зэвсгээр цэргээ хангасан нэг л удаагийн тохиолдол байна. Үүнд, 1912.8.3-ний өдөр баргын хориод цэрэг, Тогтох тайжийн 7 цэрэг, халхын 300, тагна урианхайн 87 цэргийг Дамдинсүрэн ерөнхийд нь захирч Бугат хошуугаар ирсэн хятадын 140 орчим цэрэгтэй тулалдаж бүрэн устгасан ба 80 буу, 10 мянган сум олзолжээ. Энэ “зэвсгээр дүрвэд, баяд, урианхайн цэргүүдийг зэвсэглэв.”⁵⁷

⁵⁶ Түмэнжаргал, Д. *Монголын лам, ноёдын мянган захидал*. III. УБ, 2010, 59-60.

⁵⁷ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 84.

Буу, сумтай холбоотой баримтуудыг нэгтгэвэл 8-р сарын 4 гэхэд 1200 хүнтэй болсон монгол цэрэгт: 944 бердан, 50 усан баймили, 80 уяан чиеэн, барга, Тогтох тайжийн харьяат нарын загвар нь мэдэгдэхгүй 48 орчим буу нийт 1122 буудлагын зэвсэг, 119640 сум хийгээд 8 пищаль*-тай байсан тооцоо гарч байна.

Мөн 800 морь, 250 тэмээг хангалтаар, 180 морийг худалдааны пүүснээс авч, 90 морь, 80 тэмээ, 2 луус олзолсон мэдээ байдаг. Нийт 1070 агт морь, 330 тэмээтэй байжээ. Энэ тоонд Улиастайгаас унаажсан Нийслэлийн анхны 50 цэрэг, Засаг хан, Сайн ноён хан, Дүрвэдийн 2 аймаг зэрэг орон нутгаас татагдсан цэргүүдийн хувийн унааг оруулаагүй. Тэд доод тал нь 1800 агт морьдтой байх ёстой.

Ховдын манж амбан цэргээ бэхэлж, хүчээ зузаатгасан нь

Манжийн үеийн хууль заавраар бол Ховдод доод тушаалын түшмэл 15, ногоон тугийн түшмэл 1, доод албаны 8 түшмэл, морьтой, явган цэрэг 224 манж цэрэг, цалин идэх 100 монгол цэрэг, яам тамгын газрын хар бор ажилд зүтгэх 20 цэргийн хөтөл гэсэн орон тоотой байжээ.⁵⁸

Гэтэл А.В.Бурдуковын бичснээр 1912 оны хоёрдугаар сар орчим мянгаад хүнтэй Ховд хотод зуугаад хүнтэй цэргийн жижиг хороо байсан гэнэ.⁵⁹

Ер нь А.В.Бурдуков өөрөө ч Ховдын манж-хятадын цэргийн анги хэдэн хүнтэйг яг нарийн мэдэж байсан эсэх нь эргэлзээтэй харагддаг. Учир нь “Сибирийн амьдрал” сонины 2-р сарын дугаарт “100 гаруй хятад цэрэг” байна гэж бичиж байснаа В.Л.Котвичид 3-р сард бичсэн захидалдаа “Ховдод 160 хятад цэрэг байгаа ч өрөвдөлтэй дон кихотууд шиг байдаг”⁶⁰ гэж дуулгажээ. Палт ван 5-р сард Алтайн ерөнхий захирагчаар томилогдож Пу Жунь-д туслахаа амласны дараа Ховдын байдал эрс өөрчлөгдөж, манж-хятадууд цэргээр сурган бэлтгэх нь эрчимжиж “бараг хоёр мянгаад хүнтэй гарнизонтой болж чадахаар байлаа” гэж үзсэн байх

* Улиастайгаас авч явсан “их буу” гэдэг нь үнэн хэрэгтээ XVII/XVIII зууны үеийн пищаль (hand canon) буу бололтой. 1923 онд Монголд ирж их бууны сургалт явуулж байсан Н.С.Соркиний дуртгалд, нэгэн өрөөнд байрлуулсан дөнгөж цуглуулж эмхэлж эхэлсэн их бууны музейгээ бид Хатанбаатарт үзүүлэх үеэр тэр XVII зууны үеийн нэгэн гар пищаль авч яаж бууддагийг биднээс асуулаа. Мэдэхгүй учир сандрахыг минь ажаад Хатанбаатар нэг цэрэг дуудаж өвдөглүүлээд мөрөн дээр нь бугаа тавь яаж бууддгийг үзүүлсэн юм. Биднээс нэг маань энэ гурван зуугаад жилийн настай пицалийг та яаж мэддэг юм бэ? гэж асуухад Магсаржав инээгээд, яг ийм бугаар ердөө 11 жилийн өмнө Ховдод монголын босогчдын ангийг даргалж байхдаа буудаж байснаа ярьсан гэсэн мэдээ хадгалагдаж үлджээ. (Соркин Н.С. *В начале пути*. М, 1978, 108) Тиймээс Улиастайгаас авч мордсон гэх 8 их буу гэгч үнэн хэрэгтээ пищаль бололтой.

⁵⁸ Сүхбаатар, На. *Ойрад монголын түүхэнд холбогдох сурвалж бичгүүд*. II. УБ, 2001, 15-16, 18.

⁵⁹ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 28.

⁶⁰ Дашдаваа, Ч., Цолмон, С., Наранжаргал, Д., Цогзолмаа, Ц. *Из эпистолярного наследия В.Л.Котвича*. УБ, 2011, 172.

юм. Хоёр мянган байсан гэж үздэг судлаачид бас бий.⁶¹ Хятад түүхчдийн бичихээр 1912 онд Ховдын сайд Пу Жуний мэдэлд 360-370 цэрэг байжээ.⁶²

Аргын тооллын 5-р сарын хорьдын үед холбогдох нэг дурсамжаар бол Ховдод мянгаад цэрэг сууж байсан гэх мэдээ байна. Хоёр сарын дараа буюу 7-р сарын 13-20-ны үед хамаарах архивын мэдээг үндэслэж Ховдод манжийн мянгаад цэрэг байсан гэж монголын түүхчид бичдэг.⁶³

100, 360-370 эсвэл 1000 эсвэл бүр 2000 байсан гэх асар зөрүүтэй тоонууд судалгааны бүтээлүүдэд дурдагдаж байгаа нь асуудлыг чухалд авч үзэлгүй баримтыг шууд тусгасантай холбоотой учир, бид арга зүйн энэ алдааг үл давтахын тулд хэчнээн цэрэг байсан, хэдий хэрийн хүнийг шинэ Хятад улс илгээсэн болохыг нягтлахыг оролдоно.

Лань Мэйхуагийн үзэхээр Ховдын манж амбан Пу Жунь (溥潤, pu-run)-ийг дэмжиж, Монголыг залхаан цээрлүүлэх дайн хийхэд нь туслах зорилготой Алтайгаас цэрэг илгээх ажиллагааг Янь Нянь (延年, yan-nian) гэгч гардан гүйцэтгэж байжээ. Тэр 1912 оны 5-р сард Ховдын хэбэй амбанаар томилогдсон ч ажлаа авч чадаагүй юм. Ховдыг алдсанд Синьцзян мужийн амбан захирагч Ян Цэнсинь (楊增新, yang-zeng-xin) түүнийг буруутган зэмлэж байсныг бодоход тэрээр Ховд руу илгээх цэрэг болон улмаар Ховдыг эзэлж ДИУ-д нэгтгэх үйл хэргийг хариуцаж байсан нь үнэн бололтой. Харин дүрвэд, баяд хошуудын дунд улс төрийн хагалан бутаргах ажиллагаа явуулж, ойрадуудыг шинэ ДИУ-д нэгтгэх хэргийг оролдож байсан торгуудын ван Палт нь Алтайн ерөнхий захирагчаар мөн 1912 оны 5-р сард томилжээ.⁶⁴

Сурвалж, судалгааны бүтээлүүдээс үзвэл Ховдын амбан Пу Жунь-д хүч нэмэгдүүлэхээр 5 удаа цэрэг илгээжээ.

Хэдий хэрийн хүчийг Алтайн Палт ван, Янь Нянь нар илгээсэн тухай өгүүлэхээс өмнө Пу Жунь хэрхэн цэргийн хүчээ нэмэгдүүлэхийг оролдсон тухай өгүүлэх нь зүйтэй байх.

⁶¹ Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011, 96; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 57; *Монгол үндэстний нэвтэрхий түүх*. Доорд. Бээжин, 1995, 1930.

⁶² *Монгол үндэстний нэвтэрхий түүх*. Доорд. Бээжин, 1995, 1930.

⁶³ Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 71; Мягмарсамбуу Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. Ш. УБ, 2011, 36.

⁶⁴ Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011, 96, 98.

Судалгааны бүтээл, дуртгалд Ховдын сайд Пу Жунь 360-370 цэрэг дээрээ нэмж хотод суурьшсан хятад иргэдээс цэрэгт элсүүлж бараг хоёр мянган цэрэгтэй болсон⁶⁵ гэх өгүүлбэрүүд тааралддаг. “Хоёр мянгаад цэрэгтэй” болсон гэдэг нь “мянгаад” гэсэн тооны хажууд бүр эргэлзээтэй харагдаж байна. Бодит хэрэг дээрээ байдал арай өөрөөр харагдах байх.

Пу Жунь амбан Ховд хотын хятад иргэдэд юлианы 1-р сарын 28 (2.10)-нд зэр зэвсэг тарааж өгсөн мэдээ байна. Уг үйл явдлын талаар сүүлд монгол цэрэгт бууж өгсөн хойноо амбан, худалдааны иргэд “зэрэг зэргээр хотод орж цэргийн зэвсэг тавин олгож хот зээлийг батлан сахиму хэмээн гуйсан учир галт буу хоёр зууг, дарь хорголжийн хамт тавин”⁶⁶ олгосон гэж мэдүүлжээ.

Дараа нь билгийн улирлын хоёрдугаар сар (3.19-4.17)-д Улаангомд Хэмчигийн урианхай нар хятадуудын пүүсийг дээрэмдсэний улмаас Ховдод зугтаж ирсэн хятад худалдаачдаас 60 хүн элсүүлж “пүүсний баатар” гэж нэрлэсэн бол дахиад 100 худалдааны иргэдийг элсүүлж “хотыг хамгаалах цэрэг” болгоод цөмд дамнах буу* (фальконет), галт буу (цахиур буу), хорголж, дарь олгосон” байна.⁶⁷

Тэгэхлээр Пу Жунь амбаны газрын цэрэг хэрэг дээрээ дотоодын нөөцөө ашиглаж 360-аад хүнд зэвсэг олгож үүнээс 160-ийг нь цэрэг болгож амжжээ.

- А.В.Бурдуковын бичсэнээр хятадын тал 2 доод тушаалын офицер, 30 цэрэг илгээсэн нь Ховдод 7-р сарын 2-нд иржээ. Нэмж 200 цэрэг (өөр нэг мэдээгээр 130 хүнтэй морьт хороо) явуулахаар шийдсэн гэдгээ Палт ван Ховдын амбанд дуулгажээ.⁶⁸ Анхны нэмэлт хүч ингэж ирсэн юм.

- Үүний дараа Алтайн Шар сүмээс Толбо нуураар дамжуулан цэрэг явуулсан байна. Хэдий тооны цэрэг илгээсэн мэдээг олж үзэж чадсангүй. Монголчууд тосож байлдаад гуч орчмыг алж, хорийг нь олзолж, ганц нэг л хүн Ховд хот руу алдсан гэх мэдээнээс үзвэл уг баг цэрэг тавиад хүнтэй байжээ.⁶⁹

⁶⁵ Монгол үндэстний нэвтэрхий түүх. Доорд. Бээжин, 1995, 1930; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 57.

⁶⁶ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 33.

* XVI-XVIII зууны үеийн дэлхийн армиуд хэрэглэж байсан дөч-тавиад мм-ийн голчтой, 0.5-1.5 кг хүртэл жинтэй фальконет гэдэг их бууг ийнхүү нэрлэсэн байх магадлалтай.

⁶⁷ Жамсран, Л. “Ховдыг чөлөөлсөн тухай хоёр баримт”. *Монголын түүх судлалын өгүүллүүд*. I. УБ, 2000, 121-122; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 378, тайлбар 40

⁶⁸ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 60, 66.

⁶⁹ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 84; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 78.

- Алтайгаас ирсэн 40 хүнтэй дараагийн баг цэрэг Ховдын Шар сүмийн дэргэдүүр ажиг ч үгүй явсаар Ховд оржээ.⁷⁰ 7-р сарын 25-31-ний хооронд ирсэн бололтой.

- Дөрөв дэх удаагийн илгээсэн цэрэг 8-р сарын 1 гэхэд Ховдын ойролцоо ирж, замдаа монголчуудтай буудалцаж 4 хүнээ алдсан ч Ховд хот дахь хүчтэйгээ нэгдэж чаджээ. Лань Мэйхуагийн бичсэнээр энэ хороог ахалж ирсэн Шар сүмийн жанжин Гуан Чжао (廣肇, guang-zhao) 1912 оны 7-р сарын 31 гэхэд түүний цэрэг бага хохирол амсан Ховдод хүрэлцэн ирж чадлаа гэж мэдээлснийг Бээжин рүү цохсон 8-р сарын 9-ний цахилгаан мэдээнд дурджээ.⁷¹

Дашрамд өгүүлэхэд хятадууд манжийн үеийн тооллыг баримталсан учраас манай шинэ баримталж эхэлсэн тооллоос нэг өдрөөр зөржээ.

Хэдэн цэрэгтэй байсныг мэдэх боломж тун бага. Дамдинсүрэн, Магсаржав нарын Богд хаанд өргөсөн 8-р сарын 12-ний айлтгалд 6 сарын 18 (8.1)-нд "... баруун этгээд Алтайгаас тэдний хэдэн зуун цэрэг, тавиад хүн гэнэтхэн хүрч ирсэн"⁷² гэсэн там тум тоо хэлсэн байдаг. Палт вангаас 7-р сарын 2-нд Пу Жуньд нэмж 200 цэрэг (үүнээс 130 хүнтэй морьт хороо) явуулна гэж амлаж байсан гэх цухас мэдээг үндэслэвэл⁷³ 130 орчим хүнтэй хороо ирсэн байж мэдэх юм.

- Тав дахь удаагийн нэмэлт хүч 8-р сарын 3-нд Буянт, Шивэрт голын бэлчир Бугат хошуу (үзүүр) хавиар Буянтыг уруудаж Ховд чиглэн аялж явахдаа монголчуудтай тулгарч тулалдаад ялагдаж цөмөөрөө алагджээ. Уг нь 142 хүнтэй хороо байжээ.⁷⁴

Алтайгаас 5 удаа илгээсэн нэмэлт хүчний заримыг монголчууд тосож устгаагүй бол 402? орчим сайн зэвсэглэсэн, япон маягийн цэргийн сургуультай, 170? орчим нь морьт цэрэг үлдсэн нь явган цэрэг болох чамгүй хүчээр Ховдын цэргийн хүчийг сэлбэх байжээ. Эдгээр ангиуд бас буу зэвсэг, цэргийн цалин пүнлүү тээвэрлэж иржээ. Гэвч монголчуудын угтан тулалдах тактикийн үр дүнд эдгээр 400-аад цэргээс 200-аад нь Ховдод нэвтэрч хотын гарнизонтой нэгдсэн юм.

⁷⁰ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 78.

⁷¹ Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011, 97.

⁷² Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 203.

⁷³ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 60, 66.

⁷⁴ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 203-204.

Өгүүлснээ базаж хэлбэл, манж амбан Пу Жунь 8-р сарын эх гэхэд хотын гарнизонуо, худалдаачин иргэдээс дайчилсан “хотыг хамгаалах цэрэг”, “пүүсний баатар” гэсэн нэр зүүсэн 160 хүн болон Алтайгаас ирсэн 200 орчим цэргээр л хүчээ зузаатгаж чаджээ.

Ховдыг эзэлсэн тулалдаанд манж-хятадын тал 200-аад цэргээ алдсан, тулалдааны дараа Хаант Орос улс руу 210 цэрэг буцсан гэх хоёр мэдээг үндэслэвэл Ховд хотод уулаас байсан манж цэргийн тоо 210 орчимд эргэлдэх нь. Манжийн үеийн данс хараан дахь, тогтоосон цэргийн тоотой бараг дүйцэж байна. Харин хятад түүхчид 360-370 цэрэг байсан гэж бичсэн нь бидний бодоход мөнөөх 160 “хотыг хамгаалах цэрэг”, “пүүсний баатруудыг” оруулж тооцоолсон тоо бололтой. Тиймээс Ховдыг довтлох үеэр, 8-р сарын 20-нд манж-хятадын тал 540/550* орчим цэрэг, нэмээд буу тарааж өгсөн 200-аад хүнийг оруулбал нийтдээ 740/750 орчим хүний хүчээр монголчуудыг эсэргүүцэн байлдсан гэж үзэх саналтай байна.

Хотыг эзлэх тулалдаанаар 500-аад хүн үхсэн гэх мэдээ болон нийт 1200 орчим хүн бууж өгсөн⁷⁵ гэх хоёр баримтаар Ховдод дор хаяж манж-хятад нийлсэн 1700-аад хүн байсан байна. Үүнээс 700-аад зэвсэг барьсан энгийн болон цэргийн хүмүүсийг хасвал А.В.Бурдуковын, хотод нийт мянгаад хүн суудаг гэх мэдээний тоо гарах болно. Түүний зөв бололтой. Гэтэл манай түүх бичлэгт Ховдод 3 мянгаад хүн байсан⁷⁶ гэж үздэг. Бидний тооцоотой зөрж байна.

Зэр зэвсэг сум галт хэрэгслийн хангалт. Ховдын манж-хятад цэргийн зэвсгийн талаарх мэдээнээс үзвэл тэдний эхэн үеийн нөхцөл байдал монголчуудынхтай тун ойролцоо байжээ. А.В.Бурдуков, хэдийгээр манжийн тал хоёр мянгаад хүнтэй хүчтэй ганизон бүрдүүлж чадах ч төөнүүрт “дамнах буу” (фитильный фальконет), зэвэрсэн цахиур буу, эсвэл зүгээр л гар хийцийн морин жад, нум сумаар зэвсэглэсэн тул байлдааны чадваргүй бөөн сүрэг мэт л байна⁷⁷ гэж бичсэн. Улиастайн манж сайдын газар тавиад усан баймили гэх буу хураалгаж байсан⁷⁸ жишээг харгалзан үзвэл цөөн тооны ийм төрлийн буу байж болох мэт. Гэвч 1912 оны эхэн хагасын Сангийн хэрэмд орчин үеийн буу байхгүй байна, бараг үзмэр болгомоор янз бүрийн голчтой төөнүүрт дамнах буу, бүр хуучны жад, нум сум л байна⁷⁹ хэмээн

* Уг нь 570 орчим байх ёстой ч 8-р сарын 3-нд Ховд хотоос гарч ирсэн цэргээс 28 хүн алагдсаныг хасч тооцооллоо.

⁷⁵ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 81; *БНМАУ-ын түүх*. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968, 444.

⁷⁶ Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 98.

⁷⁷ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 57.

⁷⁸ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 29.

⁷⁹ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 59-60.

А.В.Бурдуков дахин дахин хэлж, тэмдэглэснээс үзвэл усан баймили мэтийн буу байсан гэхэд нь эргэлзээтэй харагдаж байна. Сүүлд хурдан буу буюу хүхээгт (магазинтай) винтовоор зэвсэглэсэн байх.

Бугат хошуунд 8-р сарын 3-нд сүйрсэн хятадын 142 хүнтэй баг цэрэг 2 зуугаад тэмээ, морьтой аялж байгаад 10 мянга орчим сум олзлуулж байснаас үзэхэд зэр зэвсгийн зүйл ачиж тээвэрлэж байсан нь тодорхой болж байна. Гэвч Ховд руу илгээсэн 5 удаагийн цэргийн нэмэлт хүчээр чухам аль улсын ямар загварын хэчнээн тооны буу явуулсан болохыг тодруулж чадсангүй.

Монголын цэрэг 7-р сарын 24-нд Талын Улаан ууланд хүрээлэн бууснаас хойш манж-хятад цэрэгтэй тулгарах бүрт эсвэл тэднийг өдөр, шөнө өдөж буудалцаж, сумыг нь барах тактик барьж байснаас үзвэл орчин үеийн буудлагын зэвсэгтэй болсон нь тодорхой байна.

Ховд орчим цугларсан монгол болон манж-хятад цэргийн сургалт, байлдах чадвар

Цэргийнхэргийн мэдлэг, боловсрол, дасгал сургуулилтаас байлдаан тулалдааны үр дүн тодорхой хэмжээгээр хамааралтайг орчин үеийн иргэд бүгд гадарлах байх. Тэр цагт ийм ойлголт хэр түгээмэл байсныг тодорхойлоход үнэхээр бэрх тул цэргийн сургалт бэлтгэлийн талаар дэлхийн алдартай цэргийн зүтгэлтнүүд, цэргийн урлагийн сэтгэгчдийн хэлснээс цөөн хэдийг сонгож толилуулья. Оросын домогт генералиссимус А.Суворов (1730-1800), аливаа үүрэг даалгавар биелүүлэхэд сургагдсан нэгийн оронд бэлтгэлгүй гурван цэрэг зарах хэрэг гардаг гэж дасгал сургууль хэчнээн ач холбогдолтой болохыг жишээлж өгүүлсэн бол Америкийн хурандаа Эмери Аптон (Urton, Emory 1839-1881) “цэргийн найдвартай байх нь тэдний зохион байгуулалт дэг журмаас шууд хамааралтай, өндөр сахилга бат нь удаан, нямбай бэлтгэлийн үр дүн, түүнд маш сайн даргалах бүрэлдэхүүнгүйгээр үл хүрнэ” гэж тэмдэглэсэн нь сургалт бэлтгэл чухлыг зааж байгаа юм. Хээрийн дасгал сургууль ч гэсэн чухал болохыг туршлагатай дарга захирагчид ойлгож цэргийн боловсролтой эн зэрэгцүүлэн авч үздэг байжээ. Ганц нэг цэрэг, даргын эрэлхэг зоригоор тулалдаан шийдвэрлэгдэхгүй, байлдаан бол хамтын ажиллагаа, бэлтгэл сургууль, цэргийн сэтгэл зүйн үр дүнгээс ихээхэн хамааралтай гэдгийг ч анхааруулсаар ирсэн юм.⁸⁰

Ийм л шалтгаанаар Ховдод байлдагч талуудын цэргийн бэлтгэл, түвшинг авч үзэх нь чухал билээ.

⁸⁰ *Энциклопедия военной мысли*. Под ред. П. Тоурас. М, 2002, 45, 46.

Монголын тал. Дилав хутагтын дуртгалд байгаа “монгол цэргүүд ойрын дайн байлдаан үзээгүй” тул “цэрэгт бараг гөрөөчин нарыг өөрийн анд хэрэглэдэг замагт буутай зарлан мордуулав. Хүрээнээс гарсан цэргүүдэд Оросоос тусалсан цөөхөн бирдаан буу байх тул монгол цэрэг хотын өндөр зузаан шавар хэрмийг нэвтрэн орж чадахгүй” гэсэн мэдээ нь Ховдод дайчилж, хуралдуулсан цэргийн дийлэнх олонхын бодит дүр зургийг хамгийн товч илэрхийлсэн дүгнэлт гэж үзэж болно. Дамдинсүрэн, Магсаржав нар ч гэсэн “... шавь боолчууд мэхийж хянаваас эдүгээ* халх, урианхай* ард болбоос язгуураас цэргийн сурлага үгүй гагцхүү урьд удаа гэдрэг буцан дайрч явахыг...” оролддог гэм эхэн үед тэд нарт ажиглагдаж байсныг зориуд цохон тэмдэглэсэн тал бий.⁸¹ Эхэн үедээ төлөв, орон нутгаас дайчлагдсан цэргүүд давшилтанд орохдоо хойргодуу, сиймхий таарвал буцаж гүйх гээд байдаг гэсэн утгатай.

Монгол цэргүүдийн цэрэгт татагдсан нь ч ялгавартай байв. А.В.Бурдуковын мэдээнд Дилав хутагтын цохон хэлсэнчлэн “Халхад шилдэг буучдыг цэрэг болгон цуглуулсан”⁸² онцлогтой болохыг ажиж тэмдэглэсэн бол төвөөс Нийслэл Хүрээнээс илгээсэн цэрэг 20-30 насны залуусаас бүрджээ. Гэтэл бусад аймаг, хошуудаас татсан цэрэгт өсвөр насныхан эсвэл хөгшчүүд голлож байсан гэдэг. Зарим талаар хэтрүүлсэн байж мэдэх ч голыг нь оносон зөв ажиглалт болов уу. “Хүү нас залуу, амьдрах хэрэгтэй, харин би яахав үхсэн ч ямааны гарзгүй” гэж цэрэгт ирсэн шалтгаанаа хөгшчүүд тайлбарлаж байсан байна.⁸³

Ховдыг эзэлсэн монгол цэргийн зонхи олонх нь дээр өгүүлсэнчлэн цэрэгт татагдаж ирсэн, нэг хэсэг нь анчин гөрөөчин үлдэх нь их төлөв малчид байсан бол Ховдын тулалдаан, түүнээс өмнөх их бага тулалдаанд голлох үүрэгтэй оролцсон Тогтох тайж хийгээд солон барга цэргүүд нь хоёр цэргийн сайдын хэлсэнчлэн “цөм цэргийн эрдэм дор тус тус бага сурч явсан” тул цэргийн хэргийн зохих түвшний дадлага, туршлагатай дайчид байжээ.

Нийслэл Хүрээний цэрэг дэглэм журамтай, сахилга батаар сайн, тайван цагт ч гэсэн байнга сургууль хийж байснаараа бусдаас эрс ялгарч хөндлөнгийн хүний нүдэнд жинхэнэ цэрэг арми харагдаж байжээ.⁸⁴

* Эдүгээ гэж буй нь 7-р сарын хорьдыг зааж байгаа хэрэг.

* Алтайн ба Тагнын урианхай нар болно. Дээш өргөсөн энэ айлтгалаар 7-р сарын 24-нөөс 8-р сарын 5-ний хооронд болсон зэвсэгт мөргөлдөөнд гавьяа байгуулагсдыг шагнуулахыг хүсжээ. Тэр үед дүрвэд, баяд, мянгад зэрэг цэргүүд ирээгүй байсан.

⁸¹ Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дуртгал*. УБ, 1991, 9; Дэндэв Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 203-204; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 79.

⁸² Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 59.

⁸³ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 87.

⁸⁴ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 204; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 87.

Чухам илт ялгаатай гурван түвшний цэргээс Ховдыг чөлөөлсөн цэргийн хүч бүрэлдэж байсан гэхэд буруудахгүй. Мөн ганцхан Нийслэл Хүрээний цэрэг л цэргийн хэргийн бэлтгэл, сургууль хийдэг, аймаг, хошуудын цэрэг зүгээр шахуу байдаг гэж шууд утгаар ойлгомооргүй байна. Гончигдамба сайд гэхэд хязгаар нутагт тулгар төрөө төлөөлөн сууж хэрэг шийтгэх болсон хойноо аргын тооллын 4-р сарын эхээр Улиастайд 100 цэрэг цуглуулж “хурдан буугаар боловсруулж”⁸⁵ байсан гэдэг. Дүрвэд далай ханы хүү Түмэндэлгэржав бас хоёр зуугаад эрчүүд цуглуулсан тухай байнга ярьж бичдэг. Зүгээр цуглуулсан хэрэг биш байх. Гэрчлэх мэдээгээр маруухан ч тэднийг тодорхой хэмжээнд алив хэрэгт бэлтгэж байсан нь ойлгомжтой. Хамгийн гол нь эдгээр сургалт нь шинэ цагийн цэргийн хэрэгцээ шаардлагад хэр нийцэх систем байсныг нарийн тодруулах нь зүй байх.

Янз бүрийн настай, янз бүрийн түвшний цэргийн хэргийн мэдлэг боловсролтой эрээвэр хураавар мэт харагдах ч тэр агшинд монгол цэрэгт байсан нэг давуу тал бол “энэ удаагийн байлдах хэрэг дор дэмий ухарсхийх санаа огтхон ч үгүй, чадах чинээгээрээ [зүтгэж] энэ удаагийн байлдахад урьдаас хувь илүү их төлөв зориг санаа чанга эгэх ухарсхийх санаа огтхон ч үгүй .. байлдахад довтолгож орох”⁸⁶ сэтгэлзүй давамгайлж байсантай шууд холбоотой.

Манж-хятадын тал. Ховд хот бол олон монголчуудыг дарангуйлан захирах туйлын чухал газар тул шинэ Хятадын хязгаарын нутгийн эрх баригчид ойролцоо орших “хотуудаас хятад цэрэг зэвсэг үлэмжхэнийг татан ирүүлж сурган боловсруулах зэргээр ихэд сэргийлэн бэлтгэж, тус хязгаарын олон монголчуудыг улмаар чангалан дарангуйлж”⁸⁷ суух санаагаа гээхгүй байгааг тухайн үеийн бичгийн хүмүүс тэмдэглэн үлдээсэн билээ. Манж хожим ДИУ болж хувирсан харийнхан ч гэсэн монголчуудтай үхэлдэн тулалдахын тулд цэргээ сурган боловсруулах явдлыг зохих ёсоор хэрэгжүүлж байсан нь дээрх өгүүлснээс харагдаж байна. Тиймээс манж-хятадын цэргийн бэлтгэл сургуулилтын асуудлыг сөхөн үзэх зайлшгүй шаардлагатай.

Нэмэлт хүч ирэхээс өмнөх үеийн манж цэргийн дасгал сургуулилтыг нэг биш удаа харсан Бурдуков “Ховд руу дараагийн удаа очихдоо манай зуунд байхгүй, эрт баларын дүр зургийг өөрийн эрхгүй нэг биш удаа харж зогсоход хүрсэн

⁸⁵ Түмэнжаргал, Д. *Сайд Чин ачит бэйл Л.Гончигдамбын улс төрийн үйл ажиллагаа (1911-1921)*. УБ, 2010, 56.

⁸⁶ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 203, 204.

⁸⁷ *Монгол Улсын автономн хэмээх өөртөө эзэрхэн засах эрхт засгийн үеийн үнэнхүү явдал чухам байдал, чухал учрыг тэмдэглэсэн товч өгүүлэл хэмээх бичиг*. УБ, 1992, 17.

билээ. Ялангуяа тойруу жагсаал гэгч нь хачирхалтай бөгөөд гэнэн зүйл юм, үүнд, цэргүүд хэрмийн хоёр хажуугийн хаалгаар галуун цуваагаар цувран гарна. Голын хаалганы дэргэд жагсаал нийлж дотогш оруут дахин хажуугийн хаалгаад алхаж очиж гарна. Ингэж хоёр цаг хэрээтэй тасралтгүй алхана. Гэнэн итгэмтгий монголчууд эхлээд гайхан цочирдсон биз. ... гэвч бүр гэнэн хятадуудын заль мэх удалгүй ил болсон билээ. Ингэж сүрийг үзүүлсэн жагсаалын дараа хэсэг хугацаа өнгөрөөд хэрмээс багахан баг цэрэг гарч зээлийн гудмаар бөмбөр нүдэн алхалсаар Ногоон дара эхийн сүмийн цаанатай талд гарч сургуулилалт эхэлнэ. Цэргүүд эгнэн жагсах ба арав дах цэрэг болгон дарцагтай жад барьж зогсоно. Жагсаалын өмнө арай том дарцаг барьсан дарга нар бие биеэсээ ижил зайнд бас зогсдог. Тэдний өмнө салбарынх нь дарга илүү том дарцаг барьж зогсоно. Ахлах дарга нь өөрийн дарцагаар дохио өгөхөд завсарт зогсох дарга нар дамжуулж, давших байдлаар алхаж, буудаж, жадлах дасгал эхэлдэг. Цэргүүд зөвхөн их бага төөнүүрт дамнах буу, жадтай бөгөөд ерөөс хурдан буугүй. Бага төөнүүрт дамнах бууг хоёр хүн хэрэглэнэ. Нэг нь сумаа зөөж, буугаа цэнэглэхэд нөгөө нь буудна. Их төөнүүрт дамнах бууг гурван хүнтэй тоот хэрэглэнэ. Хоёр нь буугаа дамжилж зөөнө. Нэг нь галт хэрэгсэлээ зөөвөрлөж буугаа цэнэглэх ба түүний мөрөн дээр талбиж буудна. Ялангуяа жагсаалын урд гэхдээ цэргүүддээ командаа сонгохын тулд дайсан луугаа нуруугаа харуулан зогсох даргалах бүрэлдэхүүний байрлал бидэнд хөгийн инээдтэй санагдаж билээ”⁸⁸ гэсэн сонирхолтой нарийн, гярхай ажигласан мэдээг бидэнд үлдээжээ.

Дилав хутагтын дуртгалд “хотын цэрэг нь мөн олигтой буу зэвсэггүй бөгөөд хүн цөөхөн”⁸⁹ гэсэн ганц өгүүлбэр бий нь Бурдуковын бичсэнтэй агуулга нэг байна. Эдгээр мэдээгээр бол манж нарын эхэн үеийн, барагцаалбал 2-р сарын 10 орчмоос 7-р сарын эх хүртэлх цэргийн хэргийн, цэргийн дасгал сургуулилт монголчуудынхаас дээрдэх зүйлгүй байсан нь харагдаж байна.

Гэвч яваандаа тэдний цэрэгт ч гэсэн манайх лугаа адил цэргийн дасгал сургуультай мэргэжлийн цэргийнхний тоо нэмэгдсэн болохыг дээр хүч нэмэгдүүлсэн хэсэгт товч дурдсан. Японы цэргийн сургалтыг загвар болгосон хөтөлбөрөөр бэлтгэл хийсэн цэргүүд ирж байсныг монгол сурвалжууд гэрчилдэг.

⁸⁸ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 60.

⁸⁹ Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дуртгал*. УБ, 1991, 9.

7.20-наас 8.5-ны хооронд болсон зэвсэгт мөргөлдөөнүүд

Ховдыг чөлөөлсөн тулалдаанаас өмнө монголчууд хэдэн удаа дайсантай тулалдсан тухай эрдэмтэн судлаачид янз бүр бичсээр иржээ. Зарим судлаач, монголчууд “... Ховдыг чөлөөлөх байлдааны өмнө гурав, дөрвөн удаагийн тулалдаанд ...”⁹⁰ орсон гэж үзсэн тал бий.

Түүхийн бичиг баримт, судлаачдын бичиж тэмдэглэснээс үзвэл монголчууд Ховд хотыг чөлөөлсөн тулалдаанаас өмнө манж-хятадуудтай нийтдээ 7 удаа зэвсэг зөрүүлээд амжсан гэж үзэх саналтай байна.

Нэг. Шивээт Улаан (1912.7.23 орчим). Хар Усны өртөөнд буусны дараа Магсаржав нэг өдөр Ховдын байдлыг тагнахаар Дорждэрэм, Монхор Хайдав, Бүүвэй, Дамчаа нарын 4 хүн дагуулж, Дамдинсүрэн мөн өөрийн харьяа цэргээ авч хориод хүн Ширээт Улаан гэдэг ууланд гарч хотын байдлыг тандаж байгаад хотоос гарч ирсэн харуулын пост эргэх гэж байсан манж-хятадын найман цэргийн явах замыг тосож буудалцаад 4-ийг алж хоёрыг олзолж хоёрыг зугтаалгаж алджээ.⁹¹

Монголын талаас 20, манжийн талаас 8 цэрэг оролцсон манж, монголчуудын анхны буудалцаан нь энэ байх.

Хоёр. (1912.7.24) Монголчууд Ховдын өмнөх Талын Улаан уул руу шилжихдээ хоёр хажуугийн сэргийлэх харуул гарган “явж байхад Ховдын дайснууд мэдэж мөнхүү хотын өмнөд талаар орогнож? (всучнају?) байлдахаар завдахад Магсаржав ба зүүнгар болж явсан цэргүүд морьдыг тал газар уяж хол хол тархан сууж хаяа нэг буудаж байхад тэдгээр хятад цэргүүд баахан буудаж бужигналдан үймэх завсарт монгол цэргүүд харуулын хойгуур явж Ховдын баруун өмнө бүхүй Талын Хайрхан хэмээх газар очиж буудаллав. Хятадын харуулын цэрэг ч үзэгдсэнгүй. Хятад цэргүүд буцаж хотод” орсон, болон Гэндэн нарын цэрэг хотын өмнө хүрэхэд “олон цэрэг иргэн худалдааны хотын үүдний тус газраа бүгдээр жагсаж нэгэн адил их бага бууг тоо томшгүй тавьж буудахад ... Гэндэн нараас хэд хэдэн буу тавьсан нь 2 хятадыг” алсан гэх хоёр мэдээ байдаг.⁹²

Тус хоёр мэдээг үзвэл монгол цэрэг аялж явахдаа хажуу сүвээнээсээ гэнэт довтлуулахаас сэргийлж, гаргасан харуул нь хотын өмнө оршиж байсан дайсны харуул болон хотоос тэдэндээ туслахаар гарч ирсэн манж-хятад цэргийн хөдөлгөөнийг хааж буудалцжээ гэж үзэж болох нь.

⁹⁰ Мягмарсамбуу, Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. III. УБ, 2011, 44.

⁹¹ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 30-33.

⁹² Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 202.

Гурав. Хонгын мөргөлдөөн (1912.7.26?). Магсаржавын толгойлсон цөөн монгол цэрэг Толбо нуураар дамжин ирсэн Алтайн Шар сүмийн хятад цэрэгтэй тулалдаж хорийг нь олзлон, цөөн хэдийг Ховд руу алдаж, олонхийг (30?) нь устгажээ.⁹³ Өөр баримтаар Магсаржав нар 100 цэрэг авч мордсон байна.⁹⁴

Шинэхэн Хятад улсын цэрэг ирэх гэж буй мэдээг хаанаас авсан нь сонирхол татаж байна. Ховдод 7-р сарын 4-нд ирээд манж-хятад амбантай хэлэлцээр хийгээд үл бүтэхэд хотыг 7-р сарын 25-нд орхиж гарсан М.Н.Кузминский Ховдоос 60 мод (64 км) газар зайтай суух болжээ.⁹⁵ Магадгүй түүгээр дамжиж ирсэн мэдээг монголчууд авч угтан байлдсан байх.

Дөрөв. Шар сүмийн хэрэг (1912.7.27-31). Талын Улаанд Монголын 600-аад цэрэг байрласан хойно нэмж ирсэн Монголын “шинэ цэргүүдийг ирэх замын ялдмыг дагуулан”⁹⁶ байрлуулах бодлогоор өөлд, алтайн урианхайн 200 орчим, тагнын урианхайн ерээд, нийт 300 орчим цэргийг Ховдын Шар сүмд байрлуулжээ. Гэтэл тэдний дэргэдүүр хятадын 40 морин цэрэг тун тайван, хэв нэг аялсаар Ховд орсон гэдэг. Магсаржав, Дамбийжанцан нар хориод халх цэргийн хамт довтолгон ирсэн ч хоцорчээ.⁹⁷

Тав. (1912.8.1) Гуан Чжаогийн захирсан 130 орчим хүнтэй морьт хороо 8-р сарын 1-нд Шар сүмийн газраас гэнэтхэн гарч ирсэнд Дамдинсүрэн “хороо ангийг тэгшлэн хурааж, сүв боомтыг харгалзан” байрлаж л амжжээ. Магсаржав, Дамбийжанцан нар хориод халх цэргийн хамт урьд Түргэд мөрөн дээгүүр довтолгон тэднийг зүг давшиж дөрвөн хүнийг нь алж, тугий нь булаасан ч тэр үед тэнгэр муухайрч аюултай харанхуй бороо орсноор дайсан чөлөөг ашиглаж Ховд хот руу орж амжив.⁹⁸ Ховдод ирсэн хамгийн томоохон хүч бол энэ хороо.

Зургаа. Бугатын тулалдаан (1912.8.3). Ховдыг эзлэхээс өмнө болж өнгөрсөн буудалцаан, мөргөлдөөн, тулалдаанаас хамгийн том, ширүүн нь Бугат хошууны тулалдаан. Ховд хот болон Алтайн зүгээс ирсэн манж-хятадын цэргийн бие биеэ угтах, хамгаалах гэсэн болзоог монголчууд бүрмөсөн тасалж чадсан төдийгүй их хэмжээний мөнгө, цөөн тооны буу, тээврийн хэрэгсэл олзолж авсан тулалдаан юм.

⁹³ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма.* М, 1969, 78.

⁹⁴ Түмэнжаргал, Д. *Монголын лам, ноёдын мянган захидал.* III. УБ, 2010, 59.

⁹⁵ *Международные отношения в эпоху империализма. 1878-1917.* Серия 2. 1900-1913. Том 20. М-Л, 1939, 406 зүүлт 5; Дашдаваа Ч., Цолмон С., Наранжаргал Д., Цогзолмаа Ц. *Из эпистолярного наследия В.Л.Котвича.* УБ, 2011, 177.

⁹⁶ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав.* УБ, 1942, 35.

⁹⁷ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма.* М, 1969, 78.

⁹⁸ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921).* Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 203; Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он).* УБ, 2006, 90.

Монголчууд дайсан ирэх гэж байгааг, хавсарч довтлох төлөвлөгөөтэй байгааг олж мэдсэнээр сөрөг арга хэмжээ авч чадсан нь энэ тулалдааны онцлог. Гэхдээ эхлээд монголчууд Ховдод туслаар явуулах хятадын морьт цэргийг хотод ойртсоныг мэдээлэх мөн цэрэг хүрэхэд дотроосоо цэрэг гарган хавчиж байлдах цагийн болзоо, монгол цэргийн байдлыг мэдэхээр зургаан буутай цэрэг урьд ирснийг эс мэджээ. Сүүлд болзооны хариуг Ховдын Пу Жунь хэбэй амбан чантуу Хунзан Мухулай гэгчээр илгээснийг зам зуурт монгол цэрэг баривчилж байцаан тус ажиллагааг олж мэджээ.⁹⁹

Билгийн тооллын хоринд үүр цайх хэрд Ховдоос гарч ирсэн манж-хятад цэргийг Гэндэн, Найданжав, Сэргэлэн лам нарын захирсан монгол цэрэг тосож буудалцаад 28-ыг нь алжээ. Үлдсэн хот руу буцаж зугтав. Дараа нь Дамдинсүрэн Буянт голыг уруудан Ховдод 5 мод (5.3 км) хэр газар ойртон ирсэн дайсныг үзээд барга цэргээ авч тосож жагсахад халхын 300 цэрэг, тагнын урианхайн 87 сайн дурын цэргийг Дамбийжанцан дагуулж ирж хүч нэмэн дайсныг тойрон хүрээлж нэг цаг тулалдаад бүрмөсөн устгажээ. 139 цэрэг, 70 тэмээ, 30 агт морь устгаж, гурван цэрэг олзлон байцаагаад туг тахив. Морин цэргийн карабин 80 орчим, 10 мянган сум, хориод агт морь, наяд тэмээ, 3 мянган лан мөнгө олзолж авчээ.¹⁰⁰

Долоо. Бугатын тулалдааны дараа 8-р сарын 5-нд манж-хятад цэрэг агт морьдоо Ховд хотын гадаа идүүлж байсныг Гэндэнгийн цэргүүд булааж, харж байгсдыг нь алжээ. Далан морь, хоёр луус олзолжээ. Ховдод цэргийн жараад морь үлдсэн¹⁰¹ гэсэн мэдээ байгаа ч сүүлд Ховдын тулалдааны дараа дахиад мянгаад адуу олзолсон мэдээ байгааг үзвэл манж-хятадын талын агт мориний тоо буу зэвсгийн адил тодорхой бус байна.

Эдгээр мөргөлдөөнд монголчууд 181-211 орчим цэрэг устгаж, 24 цэрэг олзолсон байна. Өөрөөр хэлбэл, гол тулалдаан эхлэхээс өмнө манж-хятадын тал хэдийнээ 205-235 хүний хохирол хүлээчихсэн байв.

II

Нэгдүгээр хэсэгт бидний дурдаж, өгүүлсэн бүхэн Ховдын байлдаанд хоёр тал хэрхэн бэлдсэнийг харуулах зорилготой байсан. Харин доор 8-р сарын 20-нд болсон гол тулалдааны өмнөх үеийн хоёр талын цэргийн тоо, буу хэрэгсэл, морь, тэмээ гэх мэт буюу хүчний харьцааны өөрчлөлтийг тоймлон товчилж харуулахыг

⁹⁹ Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дүртгал*. УБ, 1991, 9.

¹⁰⁰ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 204; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 79-80.

¹⁰¹ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 204.

оролдъё. Зарим эргэлзээтэй баримтыг тооцоонд хамруулсан болохыг тэмдэглэе. Иймд бага сага алдаатай тооцоо болсныг үгүйсгэхгүй.

Хүснэг 3

Хүн хүч

Сар, өдөр	Монгол	Манж-хятад ^{1*}	Харьцаа
7.13	160	602 ^{2*}	1 : 3.76
7.24	608	642	1 : 1.06
7.27?	1208	642	1.88 : 1
8.3	1208	750	1.61 : 1
8.19	2228	750	2.97 : 1

Хүснэг 4

Буудлагын зэвсэг

Сар, өдөр	Монгол	Манж-хятад	Харьцаа (ш.б.)
7.13	274	х.б. 570? + ш.б. 32?	8.5 : 1
7.24	274 эсвэл 774 эсвэл 902	х.б. 570? + ш.б. 32?	8.5 : 1
7.27?	274 эсвэл 774 эсвэл 902	х.б. 570? + ш.б. 72?	3.8 : 1
8.3	354 эсвэл 854 эсвэл 982	х.б. 570? + ш.б. 232?	1.5 : 1
8.19	594 эсвэл 794 эсвэл 1422	х.б. 570? + ш.б. 232? + зөөж авчирсан ... ? = ... ?	2.5 : 1 – 6.1 : 1

Хүснэг 5

Морь, тэмээ

Сар, өдөр	Монгол	Манж-хятад	Харьцаа
7.13	м. – 880, т. – 250	м. – ? т. – ?	
7.24	м. – 1400? т. – 250?	м. – ? т. – ?	
7.27?	м. – 2000?, т. – 250?	м. – ? т. – ?	
8.3	м. – 2080?, т. – 330?	м. – ? т. – ?	
8.19	м. – 2800-3100? т. – 330?	м. – 1000, т. – 1000	м. 2.8/3.1 : 1 ; т. – 1 : 3

7-р сарын 4-нд Ховдод ирсэн Хаант Оросын консул М.Н.Кузминский тус сарын 25 хүртэл монголчууд болон манж-хятадуудын хооронд зэвсэгт мөргөлдөөн гарахаас сэргийлж хэлэлцээр хийхийг оролджээ. Энэ тухай 7-р сарын 30-нд Сазановт илгээсэн цахилгаан мэдээнд “зэвсэгт мөргөлдөөн гаргуулахгүйн тулд чадах бүхнээ хийлээ.” Халхын Засгийн газартай хэлэлцээ хийхээс татгалзсан

албан ёсны хариуг Ховдын амбанаас авсан учир “хятадын эрх баригч нартай хийж байсан хэлэлцээгээ түр зогсоож хотоос 7-р сарын 12(25)-нд гарч явав. Тэр өдөр монголын цэрэг хотыг бүсэлсэн” гэж мэдэгдсэн байдаг.¹⁰²

Ховдын амбаны эрс татгалзсан хариу өгсөн явдал нь Алтайн Шар сүмээс удаа дараа ирэх нэмэлт хүч, тусламжийн сураг чимээ сонсож эхний нэмэлт хүч ирсэнтэй холбоотой. Хүчээ зузаатгах боломжтой болсон амбанд хэлэлцээр хийх шаардлага үгүй болж, ийнхүү эрдэж татгалзжээ. Пу Жунь амбан бас захирч байсан харьяат нартай шахагдаж албаа орхихийг огт хүсээгүй бололтой.

Монголчууд 7-р сарын 25-наас 8-р сарын 5-ны хооронд 12 хоногийн хугацаанд Ховд руу чиглэсэн шинэ Хятад улсын 400-аад цэргээс талыг нь устгав. Нэг удаа бүр бүхэл бүтэн цувааг сөнөөсөн.

Эдгээр буудалцаан болон том жижиг хэдэн тулалдаан манж амбаны зоригийг мохоосноос ялгаагүй үйлдэл болсон юм. Монголын цэрэг, иргэний сайд нар 8-р сарын аравдаар хоорондоо дахин хэлэлцэж амбанд шаардах бичиг хүргүүлэхээр тогтов. М.Н.Кузминский консулаар дамжуулахыг хүссэнд тэрээр зөвшөөрч 8-р сарын 15-нд бичгийг авч Хонгоос гарч Ховдын баруун талаас ирж явахад нь Буянт голын наад эрэгт хүрэхэд манж-хятадын цэрэг угтаж гал нээв. Үүгээр тэд байлдахаар эрс шийдсэнээ дахин нотлов. Эхний удаа Төмөржинг баривчилж алаад татгалзаж буйгаа илэрхийлсэн бол удаад нь Наваанцэрэн, Дамдинбазар сайд нарын бичигт эрс татгалзсан хариу өгч байсан билээ.

Оросын консулыг итгэлтэй гэгч нь буудаж, сайн дураар хотыг орхиж явахыг татгалзсан нь, 8-р сарын 14 гэхэд Цонж (Гучэн)-оос хятадын 128 хүнтэй морьт цэргийн нэг хороо, 50 хүнтэй их бууны ангиар хүч нэмэгдүүлсэн Дихуа, Гучэний явган цэргийн тус бүр нэг хороо, нийт “мянга шахам хятад цэрэг” Ховдыг чиглэн эрчимтэй урагшилж байсантай холбоотой байж мэдэх юм. Өмнө ирж байсан цэргийн ангиудаас илүү олон тоотой, орчин үеийн буудлагын зэвсгээр бүрэн хангагдсан, яггүй сургагдсан, хэдэн их буутай цэрэг ирж байгааг мэдсэн манж амбан дахиад хэд хоног тэсэхээр шийджээ. Монголчууд ч мөн тэр мэдээг сонсчээ.¹⁰³

Монголчууд харин яарч эхлэв. 7-р сарын 24-нөөс хойш “ирсэн шинэ цэргүүдийг ирэх замын ялдмыг дагуулан” байрлуулсан билээ. Нэмж 8-р сарын аравдын эхний хэдэн хоногт ирсэн дүрвэд, баядын 700 цэргийг Ямаат ууланд, Насантогтохын захирсан Нийслэлийн 1-р хорооны цэргийг Алаг өндөр/толгой,

¹⁰² *Международные отношения в эпоху империализма. 1878-1917. Серия 2. 1900-1913. Том 20. М-Л, 1939, 406, зүүлт 5.*

¹⁰³ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма.* М, 1969, 81; Чойбалсан Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав.* УБ, 1942.

Халхын зүүн 2 аймгийн цэргийг Рашаант уулны хойд хаяа Улаан Богоч гэдэг газар тус тус байрлуулсан байна. Чингэснээр Ховдыг тойрч буусан цэргийн байрлал дараах мэт байдалтай болж хотыг бүрэн утгаар нь бүсэлжээ.

Байрлал	Байрласан хугацаа	Ховд хүртэлх зай	Харьяалал	Тоо
Талын Улаан	7.24	6.4-7 км орч.	Да., Ма. сайдын цэрэг	208?
Өргөн ширэг	8.15	Талын Улаан-с 6 км орч.	Халхын баруун 2 аймгийн цэрэг	700?
Шар сүм	8.13-14	3.2-4.5 км орч.	Дүрвэд, баяд, мянгадын цэрэг	720?
Цонж чулуу	8.15 орч	Шар сүмээс 5 км орч	Өөлд, Ал., Тагн. урианхайн цэрэг	300?
Улаан Богоч	8.10-19	5 км орч	Халхын зүүн 2 аймгийн цэрэг	200?
Алаг толгой	8.10-19	7-7.3 км орч	Нийслэлийн 1-р хорооны цэрэг	100?

XIX зууны манж, монгол сурвалжид Сангийн хэрэм “тойрон бодвоос их төлөв хоёр газар” эсвэл “эргэн тойрон бодвол 400 хос алд”, хэрмийн “өндөр дээш нэгэн хос алд илүү, өргөн нь нэгэн алд” гэж бичжээ.¹⁰⁴ Энэ нь орчин метрийн системээр 1152 орчим метр эсвэл 1.28 км урт, 3.2-3.5 метр өндөр, 1.6 метр зузаан гэсэн үг. Хэрмийн техник үзүүлэлтийн талаар өөр мэдээ бас бий.

1878 оны 9-р сард Ховдод ирсэн М.В.Певцов хотыг Буянт голын баруун эргээс нэг мод (1.066 км) газар зайд байрласан, 400 цэрэгтэй гарнизон байрласан Сангийн хэрмийг түүхий тоосгоор барьсан, 15 фут (4.6 метр) орчим өндөр, сууриараа 6 фут (1.83 метр) орчим зузаан, буудлагын хараавчтай оройн хэсэгтээ 2 фут (61 см) орчим зузаан гэж бичжээ.¹⁰⁵

Дотроо 10-аад га талбайтай хэрмийг гадуур нь 5-6 метр өргөнтэй ус дүүргэсэн гуу татаж хамгаалсан ба 3 хаалганы чигт модон гүүр тавьсан гэж мөн бичсэн байдаг.¹⁰⁶

Толилуулсан мэдээ баримтаас үзэхэд зүүн, баруун тал нь 270 хэдэн метр, хойд тал нь 280 хэдэн метр, өмнөд тал нь 300 гаруй метр урт, 8 орчим га талбайтай монгол цэргийн гол бай болсон бэхлэлт тухайн үеийн арми эзлэхэд хялбар бус инженерийн байгууламж байв.

Худалдааны хотын талаар дараах зүйлийг өгүүлсэн байдаг.

Маймаачны дүүргийн эзлэх талбай нь шоо дөрвөлжин хэлбэртэй, бие биеэ

¹⁰⁴ Сүхбаатар, На. *Ойрад монголын түүхэнд холбогдох сурвалж бичгүүд*. П. УБ, 2001, 13; Галдан. *Эрдэнийн эрих*. Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичин, тайлбар хийсэн Ж.Гэрэлбадрах, Д.Бүдсүрэн, П.Бямбахоорол. УБ, 2006, 239; Гонгор Д. *Ховдын хураангуй түүх*. УБ, 1964, 29.

¹⁰⁵ Певцов, М.В. *Путешествия по Китаю и Монголии. Путешествие в Кашигарью и Куньлунь*. М, 2010, 135.

¹⁰⁶ Гонгор, Д. *Ховдын хураангуй түүх*. УБ, 1964, 30; Нямдорж Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 95.

огтолцсон гурван гудамжаар хорооллуудад хуваагдсан, 3 гудмын нэгийг Их зээл, нөгөөг Нарийн зээл гэх ба гуравдахь нь нэргүй байжээ. Гол зээлийн гудамжны хоёр этгээдээр эхний эгнээнд худалдааны дэлгүүр, мухлагууд дараа нь орон сууц тэгээд агуулахууд гэсэн дарааллаар байрласан гэж үздэг.¹⁰⁷

Хэрмийн гол хаалганы урдаас хагас мод (540 метр), эсвэл 800 метр эсвэл 1 мод (1.066 км) үргэлжлэх, 54 метр өргөнтэй зээлийн гудам эхэлдэг. Гудмын хоёр талаар 2-3.5 аршин (1.4-2.4 метр) өндөр, нэг загварын дааман хаалгатай, нэг загварын шавар хашаатай худалдааны пүүсийн 53 орчим мухлаг дэлгүүр (1890-иэд оны байдлаар) байрлана. Хотод 1878 оны байдлаар жар гарсан барилга байгууламж байжээ. Хотын үндсэн хүн ам мянгаад хятад хүн, цөөн хэдэн орос худалдааны ажилтнаас гадна 50-иад чантуу, сартуул амьдардаг байжээ. Сангийн хэрмийг бодвол худалдаачдын дүүргийн хашаа хороо хэврэг гэж тэр үеийн сурвалжид тэмдэглэдэг.¹⁰⁸

Ховд хотыг яаран эзлэх цаг болсон учир монголын цэргийн эрхтнүүд бүгдээр нийлж зөвлөлдөж хэрмийг сэтлэх шийдвэр гаргав. Эхлээд хэрмийн гууг сэтэлж усыг нь урсгав. Долоон хүн 8-р сарын 5-ны орчмоос аравд хүртэл 6-7 хоног “хулгайлан ухаж гүйцмэгц” нүхэндээ тавь илүү жин монгол дарь хийж шөнө дундын үед дэлбэлж хэрэм сэтлэхийг оролдсон ч бүтээгүй гэдэг. Үүнээс хойш цэргийн сайд нар 10-аад хоног цэргийг тэгшитгэж шийдвэрлэхэд тулалдаанд бэлтгэв.¹⁰⁹ Билгийн тооллоор намрын эхэн (долдугаар) сарын шинийн найман, аргын тооллын юлианы (хуучин)-хаар 8-р сарын 7, шинэ буюу григорианыхаар 8-р сарын 20-ны шөнө үхэр цаг (3° орчим) хүртэл Дамдинсүрэн, Магсаржав нар хүч хэрэгслээ хуваарилах ажлыг зохион байгуулж дуусгаад мөн үхэр цагт монгол цэрэг хорооны газар буюу байрлаж байсан газруудаасаа мордож үүрийн 3-4 цагийн үед хотыг хүрээлэн давших заагт хүрч жагссан бололтой.¹¹⁰

Магсаржавын заавраар Рашаант ууланд бүгшүүлэн байлгасан цэргийн газраас том гал ноцоож бар (4°-5° орчим) цагийн орчим гал асааж дохио өгөв. Барга зэрэг өвөрлөгч цэргээр цөм болгосон давших ангийг Дамдинсүрэн авч Ногоон дара эх

¹⁰⁷ Гонгор, Д. *Ховдын хураангуй түүх*. УБ, 1964, 33.

¹⁰⁸ Певцов, М.В. *Путешествия по Китаю и Монголии. Путешествие в Каишгарю и Куньлунь*. М, 2010, 135; Гонгор Д. *Ховдын хураангуй түүх*. УБ, 1964, 34; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 44; Чойбалсан Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 41.

¹⁰⁹ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 41-43.

¹¹⁰ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 81; Дэндэв Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 208.

сүмийг Да Шэнкуй (Даашинхүү) пүүсийн цэцэрлэгийн талаас тойрч гол том гудам уруу ороход саад болсон ханыг эвдэн зээлийн буюу худалдаачдын хороололд нэвтэрчээ. Энэ үеэр Магсаржавын удирсан ангиуд мөн худалдааны хотод нэвтрэн оржээ.¹¹¹

Баримт сэлт, судалгаанаас үзвэл Магсаржав сайд Талын Улаан, Алаг толгой, Улаан Богочид байрласан монголын цэргийн ангиудыг хариуцжээ.

Гол тулалдааны өмнө цэргийн сайдууд монгол цэргийн байрласан газруудаар явж сайтар ухуулж, ухарвал шийтгэнэ гэж ятгах, сүрдүүлэхийг зэрэгцүүлж ойлгуулахыг хичээсэн¹¹² ч яг тулалдаан болох үеэр монгол цэрэг бүгд сайн дураар довтолж орж үхэлдэн тулалдахад бэлэн биш байжээ.

Тиймээс Тогтох тайжийн цэргүүд давшиж буй цэргүүдийг шахаж тулалдуулах даалгавар авч тэднийг ташуурдан хөөж, мод далайсан гүйцгээж байсан тухай яриа тэмдэглэгдэж үлдсэн ба Магсаржав, Мянбуу, Дамбийжанцан нар ч гэсэн мөн давшиж байгаа ангиудаар явж дахин шахан шавдуулж байсан гэдэг.¹¹³

Магсаржавын хариуцсан чиглэл дайсны галд өртөхөд хялбар ил задгай тал газар байсан учир тэрээр цэргээ явгалж давшилтанд оруулсан ба хэдэн алхам зайтай таруу жагсаажээ.¹¹⁴

Тэр үеийн ихэнх армиуд дайралтанд орохдоо нэлээд шигүү жагсаалаар, жишээлбэл хоорондоо хоёр алхам зай авч давшиж¹¹⁵ ордог байсныг харгалзан үзвэл Магсаржавын шийдвэр гарцаагүй зөв тушаал бөгөөд монгол цэргийн урлагийн сэтгэлгээний түүхэнд шинэлэг үзэгдэл болох нь дамжиггүй.

Үүрийн бүрэнхийгээр довтолж эхэлсэн монголчууд үүр цайх үед (5°30'-6°) худалдааны дүүргийг дайснаас бүрэн цэвэрлэж дуусчээ. Үлдсэн хятадууд ухарч Сангийн хэрмэнд цугларав. Баргууд хэрэмтэй залгаа нэгэн пүүсний хашааг эзэлж түшиц газар болгон хэрмийг хамгаалагчид руу буудаж юуны өмнө хэрмэнд зоосон хуучин их бууны нэг их буучийг устгажээ. Үүнээс үзвэл гол давшилт хотын өмнө гурван зүгээс явагджээ.

¹¹¹ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 208; Чойбалсан Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 46; Бурдуков А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 81.

¹¹² Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 44.

¹¹³ Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 81; Дэндэв Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 209.

¹¹⁴ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 45, 44.

¹¹⁵ *История военного искусства*. Том 1. М, 1963, 251.

Дайсан хэрмэнд нь хоргодоход Дамдинсүрэн, Магсаржав нар Нийслэл Хүрээнээс сүүлд ирсэн хороо зэргийг авчирч хэрмийг бүрэн бүслэв. Монгол цэргүүд Сангийн хэрмийг тойрон хашгиралдаж хэрмийн зүг буудаж эхлэв.¹¹⁶

Монгол цэргийг хэрмийг тойрон байрлуулсан гэсэн үг. Сурвалжийн мэдээгээр хэрэм 1150-1200 орчим метр урт.

Судалгаанаас үзвэл хэрмийн бүслэлтийг Талын Улаан, Алаг толгойн ангиуд гүйцэтгэжээ.¹¹⁷ Энэ нь Дамдинсүрэн, Магсаржав нарын дагуулж гарсан 50 цэрэг, Тогтохын харьяат цэрэг, А.Ф.Васильевийн сургасан болоод сүүлд Нийслэл Хүрээнээс ирсэн Насантогтохын хороо гэх мэт илүү цэрэг-дайны бэлтгэлтэй ангиудаас бүрдсэн нийт 400-450 цэрэг байсан гэсэн үг.

Зургаа, долоо цагийн үед хэрмэнд бүгэж, нуугдсан дайсан нар хэлбийх (13°-14°) хүртэл буудалцжээ. Гэвч ялагдах нь тодорхой болсон тул туг өргөн бууж өгөхөөр шийджээ. Тэгсэн хэрнээ хэрмийн гол хаалгыг онгойлгож өгөхгүй байсан тул цэргийн сайд нар 28 дайчинг авч хэрмийг дүүжин шатаар давж хаалга нээснээр арваад цаг үргэлжилсэн тулалдаан үндсэндээ дуусав.¹¹⁸

Манж-хятадын тал 200 орчим цэргээ алдаж, 1200-аад хүн олзлуулжээ. Мөн “тэмээ 1000 илүү, морь 1000 илүү, хонь 5000 илүү, буу 200, сум 20000, мөнгө 20000 илүү ланг монгол цэргүүд олзлон авав.”¹¹⁹

Ховд хотыг чөлөөлсөн байлдаан үндсэндээ ингэж дууссан байдаг. Гэвч тухайн сэдэвтэй холбоотой зайлшгүй нягтлах ёстой хэд хэдэн асуудал байна.

Билгийн улирлын долдугаар сарын шинийн 8-ний үхэр цагт цэргүүд сууж байсан газраас мордсон гэж архивын баримтанд бичсэн байдаг гэнэ. Мөн шинийн 9-ний үдээс хойш нар хэлбийж байх хэрд дууссан гэж сурвалжид дурддаг.

Баримтанд дурдсан өдрийг 1968 онд хэвлэсэн БНМАУ-ын түүхийн дэд ботид юлианы тооллыг баримталж “Ховд хотыг 1912 оны 8-р сарын 5-нд дайран орж хоёр хоногийн дараа 7-ны өдөр чөлөөлөн авчээ” гэж оноож бичсэн бол Ховдын байлдаанаар мэргэшсэн судлаачид билгийн тооллын намрын эхэн сарын шинийн 8 ба 9-нийг аргын тоололд таацуулахдаа 8-р сарын 5 болон 6 эсвэл 20 болон 21 гэж оноосон бичлэг харагддаг.¹²⁰

¹¹⁶ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 46.

¹¹⁷ Даваасүрэн, Б., Мягмарсамбуу, Г. *Ардын хатанбаатар С.Магсаржав*. УБ, 1998, 96.

¹¹⁸ Дэндэв Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 209.

¹¹⁹ *БНМАУ-ын түүх*. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968, 444.

¹²⁰ БНМАУ-ын түүх. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968, 444; Мягмарсамбуу Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. III. УБ, 2011, 46-48; Нямдорж Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919)*

Билгийн тооллын хуучин өдөр үүрээр таарах туулай цагт дуусч, луу цагаас шинэ өдөр эхлэх тул тулалдаан билгийн тооллоор хоёр өдөр харин аргын тооллоор нэг өдөр болсныг ийнхүү алдаж тооцоолжээ гэж үзэж байна. Энэ өгүүллийг тэрлэгч мөн бусдын бичснийг шууд дагаж 2004 оны өгүүлэлдээ тулалдааныг 32 цаг үргэлжилсэн гэж тооцоолж андуурч байсан билээ.¹²¹

Үнэндээ гол тулалдаан аргын тооллын григорианы 20-ний шөнийн 3 цагаас их үдийн 13-15 цагийн хооронд болж өнгөрчээ.

Ховдын байлдааныг бусдаас хамгийн түлхүү судалсан Г.Мягмарсамбуу, Б.Нямдорж нар “... Ховд хотыг бараг хоёр сар бүслэн хааж, хумисаар ...”, “ийнхүү монгол цэрэг 2 сар гаруй бүслэн хааж ...” гэж бичсэн байдаг.¹²²

Түүхэн баримттай эрс зөрчилдсөн бичлэг гэж үзэж байна. Учир нь Ховдод хорин нэг хоёр хоног сууж манж-хятадын талтай хэлэлцээр хийхийг оролдож байсан Хаант Оросын консул М.Н.Кузминский 7-р сарын 30-нд Сазановт илгээсэн цахилгаан мэдээндээ, “зэвсэгт мөргөлдөөн гаргуулахгүйн тулд чадах бүхнээ хийлээ”, Ховдын амбан эрс татгалзсан тул “хятадын эрх баригч нартай хийж байсан хэлэлцээгээ түр зогсоож хотоос 7-р сарын 12(25)-нд гарч явав. Тэр өдөр монголын цэрэг хотыг бүслэн” гэж мэдэгдсэн байдаг.¹²³ Тэгээд хотоос 60 мод (64 км) газар зайтай суух болсон билээ.¹²⁴

Тэгэхлээр бүслэн хаалт (жинхэнэ бүслэлт биш) сар ч хүрэхгүй хугацаанд явагдсан гэсэн үг. Бид бүслэн хаалтыг (бүслэлт биш) 26-27 хоног үргэлжилсэн гэж үзлээ. Харин юуны учир ийнхүү хоёр сар гэж тооцох болсон тухайд, судлаачид Захбулагт монгол цэрэг ирснээс эхэлж тооцжээ л гэж ойлгохоор байна. Ховдоос 98 бараг 100 км зайтай газар ирчихээд тэгээд цэрэг нь дөнгөж 160-аас 480-хан хүнтэй байхад яаж бүслэх нь хэнд ч ойлгомжтой гэж бодож байна.

Аргын тооллын григорианы 7-р сарын 25-наас 8-р сарын 5-ны хооронд болж өнгөрсөн 7 удаагийн зэвсэгт мөргөлдөөнөөр монголчууд нэг л удаа наяхан гэхдээ японы хуучин загварын буу олзолсныг манай эрдэмтэд жаахан хэтрүүлж үнэлээд байх шиг. Тэд “монгол цэргүүд зэвсгээр тун гачигдаж байсан бөгөөд ... Ховдод

он). УБ, 2006, 96-97.

¹²¹ Батсүрэн, Б. “1912 оны Ховдын байлдааныг эргэн харахуй”. *Acta Historica*. Tom. III, fasc. 16. УБ, 2004, 107.

¹²² Мягмарсамбуу, Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. III. УБ, 2011, 44; Нямдорж Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 95.

¹²³ *Международные отношения в эпоху империализма*. 1878-1917. Серия 2. 1900-1913. Том 20. М-Л, 1939, 406, зүүлт 5

¹²⁴ Дашдаваа, Ч., Цолмон, С., Наранжаргал, Д., Цогзолмаа, Ц. *Из эпистолярного наследия В.Л.Котвича*. УБ, 2011, 177.

туслахаар зэвсэг ачиж ирсэн хятад цэргийг удаа дараа тосон байлдаж, үлэмж хэмжээний зэр зэвсэг, сум олзолсон нь ихээхэн нэмэр болсон ... зэр зэвсэг, ачаа хөсөг уналга хэрэглэлийг олзлон авч, цэргээ зэвсэглэсэн байна” гэж эсвэл “эдгээр ялалтын үр дүнд нэг талаар монгол цэрэг их хэмжээний зэр зэвсэг, сум олзолж, зэвсэглэлээ ...” сайжруулсан хэмээн дүгнэсэн байдаг.¹²⁵

Байдал үнэхээр тийм байсан эсэхийг бид дээр дурдсан зэвсгийн хангалтын тоймоос харахад эргэлзээтэй болох нь харагдах байх. Хэрэвзээ архивын баримтанд дурдсан ёсоор дээд газартаа хүссэн зэр зэвсгээ цэргүүд авч чадаж байсан гэж үзвэл монгол цэргийн хангалтаар ирсэн бууны тоо 7-р сарын 24 хүртэл цэрэгт ирээд байсан хүний тооноос давж байжээ. Дээрээс нэг чухал давуу тал монгол цэрэгт байсан. Хуучин ч гэсэн Хаант Оросоос авсан буудлагын зэвсгийн дийлэнх нь нэг системийн буу зонхилж байсан тул сум галт хэрэгсэлээр хангах боломжийг эрс нэмэгдүүлнэ. Бугатын тулалдаанаар монголчууд 80 буу олзолсон бол тэр үед монгол цэрэг мянгаад хүнтэй, 900-аад буутай байсан юм. Дутагдаж гачигдаад байх юм лав харагдахгүй байна. Гэтэл Ховдыг эзлээд хураасан буу 200-аад л байсан гэсэн бичлэг түгээмэл байдгаас үзвэл харин манж-хятадын тал орчин үеийн буюгаар гачигдаж байжээ гэж ойлгохоор байна. Ер нь зэвсгийн тал дээр А.В.Бурдуков жаахан хэтрүүлсэн байх. Магадгүй тэрээр өөрийнхөө нүдээр харсан монгол цэргийн нэг ангиар буюу баяд хошуудаас татагдан ирсэн цэргүүдээр жишээлж нийт монгол цэргийг төсөөлчихсөн юм биш биз гэсэн сэжиг төрж байна.

Ховдын байлдаанд Тагна Урианхайгаас хэчнээн цэрэг “сайн дураар” ирж оролцсон эсэх нь монголын түүх бичлэгт нэг мөр шийдэгдээгүй анхаарал татдаг асуудал билээ. Х.Чойбалсан урианхайн Лувсан гэгч 300 хүн дагуулж ирсэн гэж бичсэн бол БНМАУ-ын түүхийн дэд ботид “энэ үе урианхайн харьяат Гомбодорж 300 цэргээ дагуулан Улаангомд хүрэлцэн иржээ. Тэнд урианхайн харьяат Ши бэйсийн 17 сумын 300 цэрэг хойноос залган очжээ” гэж бичжээ.¹²⁶

Орчин цагийн Оросын судлаачид 600-гаас мянга хүртэл тагна урианхайчууд тус байлдаанд оролцсон гэж үзсэн бол Д.Шүрхүү “600 гаруй гэдэг тоо нэлээд үндэслэл сайтай байна. ... Хэмчигийн хошууны бүгдийн дарга, гүн Буянбадрах 300 гаруй цэрэг удирдан Ховдын хязгаарт ирсэн магадлал өндөр байна. Харин Бэйс хошууны 17 сумаас татагдан ирсэн 300 гаруй цэргийг хэн толгойлон ирсэн нь тодорхой бус байна”¹²⁷ гэж үзсэн байх юм.

¹²⁵ Мягмарсамбуу, Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. Ш. УБ, 2011, 44; Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 93.

¹²⁶ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 35; *БНМАУ-ын түүх*. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968, 443;

¹²⁷ Шүрхүү, Д. “Ховд хотыг чөлөөлөхөд Тагна Урианхайгаас цэрэг дайчилсан асуудал”. *Монголын*

Нэг хэсэг нь манжийн амбанд, нөгөө нь Халхын Сайн ноён хан, Засагт хан аймагт захирагддаг хошуудаас тэр үеийн Тагнын Урианхай бүрдэж байв. Д.Шүрхүүгийн бичснээр 1913 онд Тува 36126 хүнтэй байснаас Хэмчиг – 1564 өрх, 8273 ам; Тагна – 1500 өрх, 7000 ам; Бэйс – 3438 өрх, 10153 ам нийт 3 хошуу 6502 өрх айл 25426 хүнтэй байжээ.¹²⁸ Тэр үеийн Монголын аль ч хошууны нэг сум дөнгөж 25-40 хүн цэрэгт мордуулах боломжтой¹²⁹ гэсэн тэр цагийн цэргийн мэргэжилтний тооцоогоор Тагна Урианхайн дээрх Халхын засаг ноёдын харьяат 3 хошуунаас 775-1240 хүнийг цэрэгт дайчлах боломж харагдаж байна.

Халхад захирагддаг гурван хошуунаас 750 цэрэг тагна¹³⁰ гэсэн А.В.Бурдуковын мэдээтэй энэ тооцоо үндсэндээ тохирч байна. Гэхдээ яг ийм тооны цэрэг ирсэн үү гэдэг нь үнэн эргэлзээтэй. Бараг л үгүй байх.

Хамгийн найдвартай мэдээг бид Дамдинсүрэн нарын илтгэлд байна гэж үзлээ. Тэнд сайн дураар ирсэн тагна урианхайчуудын тоог 87 гэж дурдаад зайсан Дамбий, дарга Малтар, уваж Цагаанхүү, Сэрээтэр¹³¹ гэсэн нэрсийг тэмдэглэж үлдээжээ. Тэднийг өөлд хошуу, алтайн урианхай нараас ирсэн цэргүүдтэй нийлүүлж 300 болгоод Шар сүмийн дэргэд байрлуулж байсныг сануулъя. Дараа энэ гол замаас холдуулж Цонж чулуу гэх газар шилжүүлснийг ч бодолцох хэрэгтэй. Хүн олонтой, дайнч ангиуд байсан бол тулалдааны гол чиглэлээс авч хоёрдугаар зэргийн чиглэлд байрлуулахгүй л болов уу.

Ховдын төлөөх байлдаанд оролцсон Монголын талын цэргийн тоо асуудалтай. Тэр үеийн түүхийн гол зохиолуудад* цэргийн тоог ер хэлээгүй.

Сурвалжийн чанартай дургал, зохиолоос А.В.Бурдуковын дургалд “Монголын арми ойролцоогоор 5 мянган хүнтэй ...”¹³² гэсэн мэдээ байгаа бол Х.Чойбалсан “... бүгд хоёр мянга илүү монгол ...”¹³³ гэж бичжээ.

Одоо түүхчдийн өгүүлснээс толилуульа. *Ц.Пунцагноров* 1955 онд “Магсаржав, Дамдинсүрэн нар, ... Ховд хотыг 5 мянган хүн бүхий отрядар бүслэн 1912 оны 8 дугаар сарын 7-нд цуст ширүүн тулалдааны дараа хэрмийг дайран эзэлжээ”¹³⁴ гэсэн

үндэсний хувьсгал-95. УБ, 2007, 145.

¹²⁸ Шүрхүү, Д. “Ховд хотыг чөлөөлөхөд Тагна Урианхайгаас цэрэг дайчилсан асуудал”. Монголын үндэсний хувьсгал-95. УБ, 2007, 144.

¹²⁹ Кушелев, Ю. *Монголия и монгольский вопрос*. С-Петербург, 1912, 32.

¹³⁰ Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014, 73.

¹³¹ Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010, 204, 207-208.

* Магсаржав хурц, Дэндэв, Дилав хутагт, Навааннамжил нар болон нэр үл мэдэгдэх зохиогчийн бичсэн зохиолууд.

¹³² Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969, 79.

¹³³ Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942, 35-36.

¹³⁴ Пунцагноров, Ц. *Монголын автономит үеийн түүх (1911-1919)*. УБ, 1955, 40.

бол 1958 онд Л.Гомбо “Ховдын гарнизон нь буун өхийг татгалзахад Хүрээний засгийн газрын шийдвэрээр хатан баатар Магсаржав, манлай баатар Дамдинсүрэн нарын удирдлагын дор Ховд хотыг 5000 цэрэг бүхий отрядар бүслэн 1912 оны 8 сарын 1-ний ширүүн тулалдааны дараагаар хэрмийг дайран эзэлжээ”¹³⁵ гэж тус тус үзсэн байна. Д.Гонгор “нийт монгол цэрэг 3000 орчим болжээ. Ховд хотыг чөлөөлсөн цэргийн дотор Нийслэл Хүрээнээс дайчлан одуулсан 500 цэргээс бусад 2500 хүмүүс нь баруун аймаг ба Ховдын олон ястны үр хувгүүд байжээ. Энэ нь төрөлх хотоо харийн дайснаас чөлөөлөх тэмцэлд баруун хязгаарын ард түмэн гол хүчин болсныг үзүүлж байна. Тэр үед Дөрвөд хоёр аймаг ба Урианхай хушууд тус бүр бүтэн хороо цэрэг гаргасан”¹³⁶ гэж магтуу байдлаар бас Ховдын хязгаарынхан гол үүрэгтэй байсан мэтээр бичжээ.

БНМАУ-ын түүхийн дэд ботид Дамдинсүрэн нар “томилогдон монгол цэрэг 500 шахам хүнийг авч баруун зүг морджээ. ... Нийслэл Хүрээнээс очсон цэргүүд дүрвэд, баяд цэргүүдтэй нийлж бүгд 2000 гаруй болжээ”¹³⁷ гэж Х.Чойбалсаны бичсэнтэй адил тоог дурдсан бол 1992 онд Л.Жамсран “Халхын баруун аймгууд, дөрвөд, урианхайгаас бүгд 5000 орчим цэрэг шинээр татан авч, тэдний дунд зохион байгуулалт хийжээ”¹³⁸ хэмээн үзжээ. Дараа жил нь С.Гангааням “Ховдыг бүслэх үед цэрэг нь 5000-д хүрсэн боловч зэвсэг муутай, нэлээд хэсэг нь бороохой шийдэм, цахиур буунаас өөр зэвсэггүй байлаа. ... Цэргийн 3000 орчим нь Сангийн хотын хэрмийг шууд бүслэхэд оролцож бусад нь гадуур бүслэлтэнд оролцжээ”¹³⁹ гэж үзснийг үндсэндээ “Монгол цэргийн түүхийн товчоон”-ы дэд ботид¹⁴⁰ баримталжээ. Тайваний эрдэмтэн Лань Мэйхуа 1996 онд зэрэг хамгаалсан зохиолдоо “Ховдод хүрэхэд монголын цэрэг 3000 орчимд хүрчээ” гэж үзсэн.¹⁴¹

Г.Мягмарсамбуу (1998, 2003), Б.Нямдорж (2006), Ж.Урангуа (2006) нар мөн 5 мянга гэсэн тоог дурдсан бол Д.Гомбосүрэн 2009 оны хоёр бүтээлдээ цэргийн тоог 3000 байсан гэж үзсэн. Үндэсний хувьсгалын ойд зориулсан толь бичигт “энэ байлдаанд монголын 3000 орчим цэрэг оролцсон юм” гэсэн тоог дурджээ.

Г.Мягмарсамбуу 2011 онд 5 мянга гэсэн тооноос татгалзаж, архивийн

¹³⁵ Гомбо, Л. *Автономит Монголын цэргийн байдал (1911-1919)*. УБ, 1958, 4.

¹³⁶ Гонгор, Д. *Ховдын хураангуй түүх*. УБ, 1964, 102, 103.

¹³⁷ *БНМАУ-ын түүх*. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968, 443.

¹³⁸ Жамсран, Л. *Монголын сэргэн мандалтын эхэн (1911-1913)*. УБ, 1992, 87.

¹³⁹ Гангааням, С. *Монголчууд тусгаар тогтнолоо хамгаалан тэмцсэн нь (1911-1921)*. УБ, 1993, 14.

¹⁴⁰ *Монгол цэргийн түүхийн товчоон*. Дэд дэвтэр. УБ, 1996, 40.

¹⁴¹ Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011, 96.

баримтаас үзвэл 3000 байна гэж үзэх нь зүйтэй гэсэн дүгнэлтэнд хүрчээ.¹⁴²

Үндсэндээ монголын түүх бичлэгт гурван санал байна гэж үзэж болно. Үүнд,

1. **Х.Чойбалсангийн санал** – 1942 онд анх судалгааны эргэлтэнд орсон энэ саналыг 1968 оны БНМАУ-ын түүхийн дэд ботид баримталжээ. Д.Гонгор энэ бүлгийг бичжээ. Эх сурвалж тодорхойгүй, бодвоос Х.Чойбалсан Магсаржаваас сонссон байж мэдэх юм.

2. **Ц.Пунцагноровын санал** – 1955 онд анх судалганы эргэлтэнд орсон. Л.Гомбо (1958), Л.Жамсран (1992), С.Гангааням (1993), Б.Даваасүрэн-Г.Мягмарсамбуу (1998), Г.Мягмарсамбуу (2003), Ж.Урангуа (2006) нарын олон эрдэмтэн баримталжээ. А.В.Бурдуковын 1912 оны 7/8-р сард бичиж 9-р сард нийтэлсэн мэдээн дэх, Ховд дахь монгол цэргийн тоо их байна. Халхын 3000 морьт цэрэг Ховд руу одсон хойноос хүч нэмэх сураг байна, дүрвэд, баяд, мянгад, тагнын урианхай нийлээд 1550 цэрэг илгээх мэдээ байна гэсэн өгүүлбэр болон түүний дуртгалд дурдагдсан тооноос улбаалж ингэж хэлэх болсон байх.

3. **Д.Гонгорын санал** – бидний олж үзснээр анх 1964 онд судлаачдын хүртээл болжээ. Яг 3000 биш харин гурван мянга орчим (2900-3100) гэж хэлдэг. Лань Мэйхуа (1996), Д.Гомбосүрэн (2009), Г.Мягмарсамбуу (2011/2012) нарын бүтээлд ийм тоо харагдах болсон. Тэд: дүрвэд, баяд, мянгадын 800, урианхайн 300, халхын баруун хоёр аймгийн 2000/1200, нийслэлийн 500 буюу замаасаа нийтдээ 3 мянган цэрэг дайчлахаар төлөвлөсөн хэмээх бичгийг шууд итгэж хэрэглэснээс ийм санал гарчээ.

Уг өгүүллийг тэрлэгч 2004 онд анх удаа Ховдын байлдаанд оролцсон цэргийн тоог нягтлах гэж оролдож 2330-2480 цэрэг цуглуулсан гэж үзжээ. Судалгааны өнөөдрийн түвшнээс харвал зарим талаар алдаатай тооцоо байжээ гэж үзлээ. Гол нь Тагна Урианхайгаас ирсэн цэргийн тоог татахаар төлөвлөсөн ёсоор нь шууд тооцоонд хэрэглэжээ.

Ховдын байлдаанд монголчууд 2230? (2228?) орчим цэрэг цуглуулсан гэх саналыг бид дэвшүүлэхийн хамт мөн Ховдын байлдааныг үечлэх саналтай байна.

¹⁴² Даваасүрэн, Б., Мягмарсамбуу, Г. *Ардын хатанбаатар С.Магсаржав: Амьдрал, тэмцэл үйл хэрэг (1878-1927)*. УБ, 1998, 92; Мягмарсамбуу Г. *Домогт жанжин Ардын хатанбаатар С.Магсаржав*. УБ, 2003, 51; Нямдорж Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006, 86; Урангуа Ж. *XX зууны эхэн үеийн Монгол улс (1911-1919)*. УБ, 2006, 43; Гомбосүрэн Д. *Монгол улсын зэвсэгт хүчний байгуулалтын түүх (XX зуун)*. УБ, 2009, 35; Гомбосүрэн Д. *XX зууны эхэн үеийн Монгол улсын цэргийн байгууламж*. УБ, 2009, 32; *Монголын үндэсний хувьсгалын нэвтэрхий толь (1911-1921)*. УБ, 2011, 373; Мягмарсамбуу Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. III. УБ, 2011, 41; Мягмарсамбуу Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. IV. УБ, 2012, 78.

Үүнд, нэг, манж түшмэд зохион байгуулж хятад худалдаачид оролцсон хурлаас (1.7) хойш онц чуулган (7.3-8) хүртэл 179-184 хоног үргэлжилсэн улс төрийн тэмцлийг *улс төрийн талбарт өрсөлдсөн үе* гэж үзэх саналтай байна. Дотроо хязгаар нутгийн эрх баригчдын улс төрийн чиг хандлага тодорхой бус шат (1.7-3.19), сайд Гончигдамбын үйл ажиллагаа (3.19-6.1/18) болон сайд Наваанцэрэн, Дамдинбазар нарын үйл ажиллагаа (6.1/18-7.3/8) гэсэн 3 шатанд хуваагдана. Хоёр дахь, *байлдааны үеийг* Халхын баруун хоёр аймгаас цэрэг татахаар шийдсэн (7.1) эсвэл онц чуулган дуусч дүрвэд, баяд хошуудаас бас цэрэг татахаар болсон (7.8) үеэс эхлүүлж байна. Тус үеийг дотор нь дөрвөн шатанд хуваалаа. Талын Улаан ууланд монгол цэрэг байрлах хүртэлх үеийг эхний шат гэж үзлээ. Хоёр дахь шатанд (7.25-8.5) монгол болон манж-хятадууд хоорондоо хэдэн удаа зэвсэг зөрүүлсэн билээ. Гурав дахь нь гол тулалдааны бэлтгэлийн шат (8.5-8.20) бол гол тулалдаан болсон 8-р сарын 20-нийг тусгайлан нэг шат болголоо.

Abstract. The author attempts to deal with several points in the article: First, he identifies two phases of Khovd Battle initiated in 1912. The political process ended with an annual meeting called “Onts Chuulgan” held at the beginning of July 1912. The battle began with a decision of the meeting to mobilize partially a great number of soldiers from the provinces of Zasagt Qan Aimag, two provinces of Sayin Noyon Aimag and Khovd frontier. Secondly, the author investigates some issues on military force of battle rivals and organization of Mongolian recruitment and gives a detailed description of how the recruitment was undertaken in reality in the Mongolian part. Thirdly, he aims to calculate the numbers of armaments and other supply. Fourthly, he describing several confrontations between two parts in July provides a new proposal for the Mongol siege on 20th August. Fifthly, based on his study on when and how long Khovd was liberated, he tries to correct the misunderstanding that the battle was continued for two days. Sixthly, he suggests a new periodization for the liberation of Khovd city.

Ном зүй

1. *БНМАУ-ын түүх*. Дэд боть. 1604-1917. УБ, 1968.
2. Бадамхатан, С. “Мянгад хошууны угсаатны байдал”. *Эрдэм шинжилгээний бүтээлүүд*. II боть. УБ, 2004.
3. Болдбаатар, Ж. *Чин зүтгэлт Хайсан гүн*. УБ, 2002.
4. Галдан. *Эрдэнийн эрих*. Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичин, тайлбар хийсэн Ж.Гэрэлбадрах, Д.Бүдсүрэн, П.Бямбахорол. УБ, 2006.

5. Гангааням, С. *Монголчууд тусгаар тогтнолоо хамгаалан тэмцсэн нь (1911-1921)*. УБ, 1993.
6. Гомбо, Л. *Автономит Монголын цэргийн байдал (1911-1919)*. УБ, 1958.
7. Гомбосүрэн, Д. *Монгол улсын зэвсэгт хүчний байгуулалтын түүх (XX зуун)*. УБ, 2009.
8. Гомбосүрэн, Д. *XX зууны эхэн үеийн Монгол улсын цэргийн байгууламж*. УБ, 2009.
9. Гонгор, Д. *Халх товчоон*. I. УБ, 1970.
10. Даваасүрэн, Б., Мягмарсамбуу, Г. *Ардын хатанбаатар С.Магсаржав*. УБ, 1998.
11. Дилав хутагт Жамсранжав. *Ар Монголын улс төрийн дуртгал*. УБ, 1991.
12. Дэндэв, Л. *Монголын түүхийн эх сурвалж (1911-1921)*. Эмхтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан. УБ, 2010.
13. Жамсран, Л. *Монголын сэргэн мандалтын эхэн (1911-1913)*. УБ, 1992.
14. Жамсран, Л. “Ховдыг чөлөөлсөн тухай хоёр баримт”. *Монголын түүх судлалын өгүүллүүд*. I. УБ, 2000.
15. *Монгол ардын журамт цэргийн дуртгалууд*. Дэд дэвтэр. УБ, 1985.
16. *Монгол Улсын автономи хэмээх өөртөө эзэрхэн засах эрхт засгийн үеийн үнэнхүү явдал чухам байдал, чухал учрыг тэмдэглэсэн товч өгүүлэл хэмээх бичиг*. УБ, 1992.
17. *Монгол-Оросын цэргийн хамтын ажиллагаа (1911-1946)*. Баримтын эмхтгэл. I боть, 1911-1936. Улаанбаатар, 2007.
18. *Монголын ард түмний 1911 оны үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэл*. Баримт бичгийн эмхтгэл (1900-1914). УБ, 1982.
19. *Монголын үндэсний хувьсгалын нэвтэрхий толь (1911-1921)*. УБ, 2011.
20. *Монголын төр, шашны нэрт зүтгэлтэн, Ерөнхий сайд Жалханз хутагт Ц.Дамдинбазар (Баримт, судалгаа)*. Эрхэлсэн Н.Хишигт. УБ, 2014.
21. Мэйхуа, Лань. *Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл*. Англи хэлнээс орчуулсан С.Түвшин. УБ, 2011.
22. Мягмарсамбуу, Г. *Домогт жанжин Ардын хатанбаатар С.Магсаржав*. УБ, 2003.
23. Мягмарсамбуу, Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. III. УБ, 2011.

24. Мягмарсамбуу, Г. *Монгол улсын цэрэг, цэргийн жанжид (XX зууны эхэн)*. IV. УБ, 2012.
25. Нямдорж, Б. *XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж*. УБ, 2014.
26. Нямдорж, Б. “Олноо Өргөгдсөн Монгол Улс Ховд, Алтайн хязгаарын олон хошуудыг дагуулсан нь”. *Studia Historica*. Том. XXXIII, fasc. 5. УБ, 2002, 60.
27. Нямдорж, Б. “Р.Наваанцэрэн баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах хэрэгт хүчин зүтгэсэн нь”. *Олноо өргөгдсөн Монгол улсын ЦХБЗШЯ-ны дэд сайд, Ховд, Баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд Зоригт бэйл Р.Наваанцэрэн*. Эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүд. УБ, 2014.
28. Нямдорж, Б. *Ховдын хязгаар (1911-1919 он)*. УБ, 2006.
29. Очир, А., Гэрэлбадрах, Ж. *Халхын Засагт хан аймгийн түүх*. УБ, 2003.
30. Очирбат, Г., Банзрагч, Ч., Мижээхүү, Ч. *Завхан аймгийн түүх (17 дугаар зуунаас 20 дугаар зуун)*. Нэмж засварласан хоёрдахь хэвлэл. УБ, 2013.
31. Очирбат, Г. “Жалханз хутагт Дамдинбазар бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын удирдагчдын нэг мөн”. *Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудалд*. УБ, 2002, 69.
32. Сүхбаатар, На. *Баруун хязгаарын нийгэм улс төр хөгжлийн түүхэн тойм (XX зууны эхэн үеэс 1930-аад он)*. УБ, 2000.
33. Сүхбаатар, На. *Ойрад монголын түүхэнд холбогдох сурвалж бичгүүд*. II. УБ, 2001.
34. Түмэнжаргал, Д. “Дөрвөд, баяд, торгууд, мянгад, өөлд, Алтай, Тагнын урианхай нарыг дагаар оруулахад Р.Наваанцэрэн, Л.Гончигдамба нарын гүйцэтгэсэн үүрэг”. *Олноо өргөгдсөн Монгол улсын ЦХБЗШЯ-ны дэд сайд, Ховд, Баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд Зоригт бэйл Р.Наваанцэрэн*. Эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүд. УБ, 2014.
35. Түмэнжаргал, Д. *Монголын лам, ноёдын мянган захидал*. III. УБ, 2010.
36. Түмэнжаргал, Д. *Сайд Чин ачит бэйл Л.Гончигдамбын улс төрийн үйл ажиллагаа (1911-1921)*. УБ, 2010.
37. Чойбалсан, Х. *Ардын Хатанбаатар Магсаржав*. УБ, 1942.
38. Шүрхүү, Д. “Ховд хотыг чөлөөлөхөд Тагна Урианхайгаас цэрэг дайчилсан асуудал”. *Монголын үндэсний хувьсгал-95*. УБ, 2007.
39. *Монгол үндэстний нэвтэрхий түүх*. Доорд. Бээжин, 1995.

40. Бурдуков, А.В. *Старой и новой Монголии. Воспоминания письма*. М, 1969.
41. Дальний Востокъ. №3, 21-го января 1913 г. *Свѣдѣнія из периодической печати*. Иркутскъ, 1913.
42. Дашдаваа, Ч., Цолмон, С., Наранжаргал, Д., Цогзолмаа, Ц. *Из эпистолярного наследия В.Л.Котвича*. УБ, 2011.
43. Златкин, И.Я. *История Джунгарского ханства 1635-1758*. Изд. второе. М, 1983.
44. *История военного искусства*. Том 1. М: 1963.
45. Кушелевъ, Ю. *Монголія и монгольскій вопросъ*. С-Петербургъ, 1912.
46. *Международные отношения в эпоху империализма. 1878-1917*. Серия 2. 1900-1913. Том 20. М-Л: 1939.
47. Моисеев, В.А. “Образование Алтайского округа в Китае в 1905-1906 гг. и его положение накануне Синьхайской революции”. *Алтайский вестник*. 2002. №2, 44-47.
48. Певцов, М.В. *Путешествия по Китаю и Монголии. Путешествие в Кашгарю и Куньлунь*. М, 2010.
49. *Русско-монгольские отношения 1607-1636*. Сборник документов. Сост. Л.М.Гатаулина, М.И.Гольман, Г.И.Слесарчук. Отв. ред. И.Я.Златкин, Н.В.Устюгов. М, 1959.
50. Соркин, Н.С. *В начале пути*. М: 1978.
51. Фишер, І.Э. *Сибирская исторія съ самого открытія Сибири до завоеванія сей земли російскимъ оружіемъ*. СПб, 1774.
52. *Энциклопедия военной мысли*. Под ред. П. Тоурас. М, 2002.